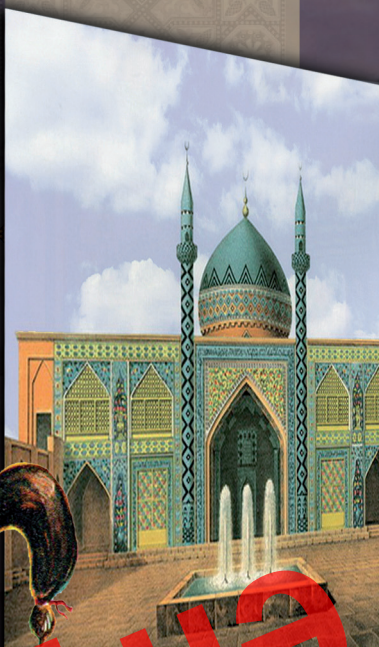
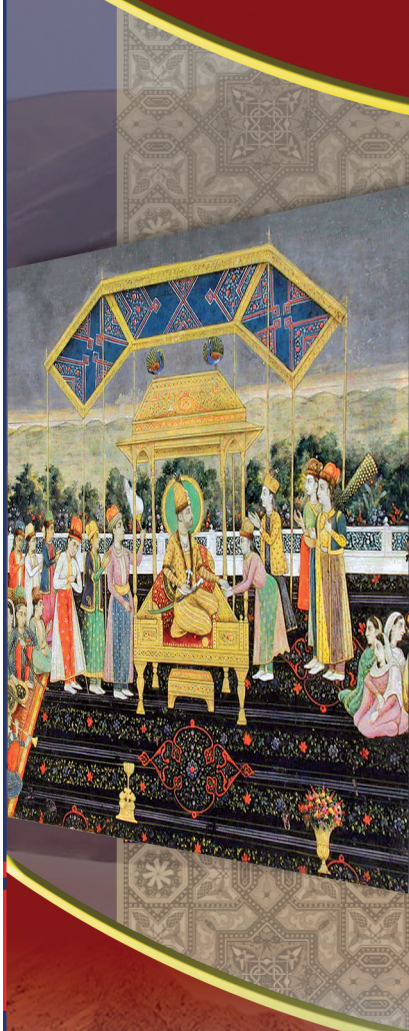

AZƏRBAYCAN TARİXİ

DƏRSLİK

LAYIHƏ
8

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

YAQUB MAHMUDLU, QABİL ƏLİYEV,
LEYLA HÜSEYNOVA, HƏCƏR ƏLİŞOVA,
HAFİZ CABBAROV, ESMİRA MUSAYEVA,
SEVİL BƏHRƏMOVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin

**AZƏRBAYCAN
TARİXİ**

fənni üzrə **DƏRSLİK**

8 -ci sinfi
üçün

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
qrif nömrəsi: 018-2019

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYİHƏ

Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, bizim tarixi, milli köklərimiz, bizim dilimiz və dinimiz – hamısı bizim milli ideologiyamızın böyük bir hissəsidir, böyük bir qoludur.

HEYDƏR ƏLİYEV
Ümummilli lider

Müasirlik, yenilik və eyni zamanda milli dəyərlərə, milli köklərə bağlılıq. Bugünkü Azərbaycanı təsvir edən bu ideya artıq hamıya bəllidir. Azərbaycan xalqı daim öz milli köklərinə bağlı xalq olmuşdur və bizim gələcək uğurlarımız da məhz bu amillərlə bağlıdır. Biz tarixi irsimizin, zəngin mədəni irsimizin əsasında müasir, güclü Azərbaycan qururuq.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

LAYİHƏ

DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

– mövzuya giriş

– araşdırmaq

– mənbə

– bilmək maraqlıdır

– sual və tapşırıqlar

– sual

– tapşırıq

LAYIHƏ

8

AZƏRBAYCAN TARİXİ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

1

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ

1. Azərbaycan ərazilərinin Osmanlılar tərəfindən işğalı.....	10
2. Şah I Abbasın islahatları	15
3. Şah I Abbasın hərbi uğurları	20
4. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai həyat	26
5. Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində.....	31
6. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	36

2

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət.....	41
8. Rusiya Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşır.....	47
9. Azərbaycan torpaqları iki imperiya tərəfindən bölüşdürülür	52
10. Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında.....	58
11. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi	64
12. Nadir şah Əfşar imperiyasının yaranması.....	69
13. Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı xalq etirazları.....	75
14. Nadir şah Əfşar imperiyasının süqutu.....	80

3

NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASINDAN XANLIQLARA – AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

15. Şəki xanlığı – Azərbaycanın ilk müstəqil xanlığı.....	86
16. Azərbaycanın Cənub xanlıqları.....	91
17. Quba xanlığı – Şimal-şərqi Azərbaycan dövləti	95
18. Quba xanlığı – Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi	99
19. Qarabağ xanlığı – Bəylərbəyliyədən xanlığa.....	105
20. Qərbi Azərbaycan xanlıqları.....	111
21. İkihakimiyyətli xanlıqlar	117
22. Bakı, Lənkəran və Dərbənd xanlıqları	122
23. Camaat, sultanlıqlar və mülkiyyətlər	126
24. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şimala doğru birinci yürüşü.....	130
25. Ağa Məhəmməd şah Qacarın son cəhdi	134
26. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat.....	138
27. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət.....	144
28. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti.....	150

4

XANLIQLARDAN MÜSTƏMLƏKƏ ASILILIĞINA – AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

29. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalına başlayır.....	156
30. Car-Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı	161
31. Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı	165
32. Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının işğalı.....	169
33. Gülistan müqaviləsi	173
34. Rusiya Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaradır.....	179
35. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı	183
36. Türkmənçay müqaviləsi.....	190
Azərbaycanı parçalayan və müstəmləkəyə çevirən ədalətsiz müqavilələr.....	195

LAYIHƏ

ƏZİZ MƏKTƏBLİLƏR!

Siz artıq Azərbaycan tarixinin orta yüzilliklər dövrünü öyrənmişsiniz. Bu dərslikdə isə XVI əsrin ortalarından – XIX əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrdə Vətənimizdə baş vermiş önəmli tarixi hadisələrlə, mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərlə tanış olacaqsınız.

Siz Səfəvi dövlətinin yarandığı dövrdə Azərbaycanda baş verən hadisələri artıq bilirsiniz, lakin Osmanlı–Səfəvi müharibələri, daxili çəkişmələr Şərqi çox böyük imperiyalarından biri olan Səfəvi dövlətinin dayaqlarını sarsıtdı. Bu zaman tarix səhnəsinə görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi və dövlət xadimi şah I Abbas çıxdı. O, itirilmiş torpaqlarımızı geri aldı, tarixi sərhədlərimizi bərpa etdi.

Səfəvilər şəraf tariximizdir. Azərbaycan xalqı bu dövləti yaratmaqla sadəcə özünü və sərhədlərini qoruyan xalq deyil, eyni zamanda başqalarını idarə edən, imperiya yaradan xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etmişdir.

Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərin mühüm bir mərhələsi də xanlıqlar dövrüdür. Siyasi dağınıqlıq XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Qacarlar dövləti arasında bölüşdürülməsi ilə başa çatdı. Gülistan və Türkmənçay müqavilələri dünyanın ən ədalətsiz sənədləri sırasındadır. Bu dərslikdə Azərbaycanın iki yerə parçalandığı tarixi şərait, işğalların gedişi və ağır nəticələri haqqında bilgi verilmişdir.

Dərslikdəki materiallar əsasında müasir dövrdə baş verən soyqırımı və işğalların tarixi köklərini də öyrənəcəksiniz. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb yerləşdirilməsi, qondarma «Erməni vilayəti» yaradılması ideyalarının kökündə dayanan hadisələrdən xəbərdar olacaqsınız. Siz bu dərslikdə Nadir şah Əfsar, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Hacı Çələbi xan, Pənahəli xan Cavanşir, Qubalı Fətəli xan, Gəncəli Cavad xan və onlarla başqa tarixi simalarla tanış olacaqsınız. Mürəkkəb tarixi prosesləri izləyəcək, hadisələrə özünüz qiymət verəcəksiniz.

Vətənimizin tarixini öyrənmək üçün bu dərslik sizə etibarlı köməkçi olacaqdır. Dərsləyi dərinlən öyrənin və doğma tariximizə sahib çıxın!

1

Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin ortalarında

1

AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN OSMANLILAR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

XVI əsrdə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında uzun sürən müharibələr 1555-ci ildə bağlanan Amasya sülh müqaviləsi ilə yekunlaşdı. Müqavilədən sonra yaranan sabitlik uzun sürmədi.

Müharibədən sonra Səfəvi dövlətində hansı hadisələr baş verdi? Yeni müharibə nə üçün başladı?

Şah II İsmayıl

Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə kəsilmiş pul

Yeni müharibənin başlanması. 1576-cı ildə Səfəvi şahı I Təhmasibin ölümündən sonra hakimiyyətə II İsmayıl (1576–1577) gəldi. Onun dövləti gücləndirmək üçün tətbiq etdiyi kütləvi cəza tədbirləri qızılbaş əyanlarını çox narazı saldı. Bu səbəbdən də şah II İsmayıl sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Hakimiyyət uğrunda gərgin mübarizədən sonra taxt-taca Məhəmməd Xudabəndə (1578–1587) yiyələndi. Məhəmməd Xudabəndənin dövründə mərkəzi hakimiyyət daha da zəiflədi. Dövlət xəzinəsi boşaldı. Qızılbaş əmirləri ölkəni istədikləri kimi idarə etməyə başladılar. Bu, dövlət idarəçiliyində vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qızılbaş tayfaları arasında çekişmələr gündən-günə artdı.

Sizcə, qızılbaş əmirlərinin güclənməsi nə ilə bağlı idi?

Dövlətin gücləndirilməsi üçün aparılan tədbirlər nə üçün nəticə vermədi?

Osmanlı sultanı III Murad Səfəvi dövlətində yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəldi.

1578-ci ildə Osmanlı ordusu Amasya müqaviləsinin şərtlərini pozub Səfəvi sərhədlərini keçdi. Bununla da XVI əsrdə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında baş verən müharibənin ikinci mərhələsi (1578–1590) başlandı.

İlk döyüşlərdə Səfəvi qoşunu qalib gəlsə də, qızılbaş tayfaları arasında birliyin olmaması vəziyyəti osmanlıların xeyrinə dəyişdi. **Çıldır gölü*** yaxınlığındakı döyüşdə Səfəvilər məğlub oldu.

Çıldır döyüşü

Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin səbəbləri hansılar idi?

Osmanlı dövlətindən asılı olan Krım xanı şimaldan yürüş edib Şirvanı tutdu. Qızılbaşların əsas qüvvələri Şirvanı azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Ağsu çayı sahilindəki Mollahəsən adlı yerdə baş verən döyüşdə qızılbaşlar Krım xanının qoşununu məğlub etdilər. Şirvan azad edildi.

Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında müharibənin ikinci mərhələsində Osmanlı ordusunun hərbi uğurlarını təmin edən əlverişli şərtləri qeyd edin.

* **Çıldır gölü** — müasir Türkiyənin Ərdəhan və Qars vilayətləri arasında yerləşir.

Səfəvi dövlətində güclənən daxili çəkişmələr üstünlüyün yenidən Osmanlı qoşununa keçməsinə səbəb oldu. Şirvan yenidən osmanlıların əlinə keçdi. Şirvanın işğalı ilə barışmayan Səfəvilər Niyazabad yaxınlığındakı döyüşdə osmanlılara qalib gəldilər. Bundan sonra Osmanlı sultanı Şeybani dövlətini şərqdən Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa təhrik etdi. Məqsəd Səfəviləri iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur etmək idi.

Təbrizin müdafiəsi. 1583-cü ildə osmanlılar yeni qüvvə ilə Çuxursədədə hücum etdilər. Qızılbaş tayfaları arasında çəkişmələr, mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam Osmanlı işğallarını asanlaşdırdı. Qızılbaşlar geri çəkildilər.

Təbriz şəhərinin alınması dövlətin iqtisadi və siyasi vəziyyətinə necə təsir edərdi?

Osmanlı ordusu Təbrizə yaxınlaşdı. Dəfələrlə şəhərə hücum etsələr də, Təbriz əhalisinin güclü müqaviməti osmanlıları geri çəkilməyə məcbur etdi. Osmanlı əsgərləri yalnız aramsız top atəşlərinin köməyi ilə şəhərə daxil ola bildilər. Şəhər əhalisinin osmanlılara qarşı inadlı müqavimətindən qəzəblənən Osman paşa yeniçərilərə şəhərin qarət olunması haqqında əmr verdi. Əzəmətli evlər, məscid və dükənlər qarət olundu, Təbrizin məşhur qeysəriyyə bazarı yandırıldı.

Azərbaycan tarixi dərslərində öyrəndiklərinizdən istifadə edərək tarix boyu Təbrizin xarici düşmənlərdən cəsur müdafiəsi haqqında faktları dəftərinizdə qeyd edin.

Osmanlılar Təbrizi tutsalar da, müharibəni davam etdirmədilər. Uzunmüddətli müharibə üçün osmanlıların kifayət qədər ehtiyatı yox idi. Ona görə də bir ay sonra onlar Təbrizdə məhdud sayda hərbi hissə saxlayaraq şəhəri tərk etdilər. Bundan sonra Osmanlı sultanı işğal edilmiş torpaqların onlarda qalması şərti ilə sülh təklif etdi. Səfəvi qoşunlarının baş komandanı şahzadə Həmzə Mirzə Təbrizin Osmanlı dövlətinə verilməsi ilə razılaşmaq istəmirdi. O, şəhəri azad etmək üçün osmanlılara qarşı döyüşə hazırlaşmağa başladı, lakin sui-qəsd nəticəsində

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarında

öldürüldü. Onun ölümü ilə iki dövlət arasında başlanmış sülh danışıqları dayandırıldı.

Həmzə Mirzənin ölümündən sonra Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət son dərəcə zəiflədi. Bundan istifadə edən Osmanlı qoşunu **1586–1589-cu illərdə Azərbaycanın** böyük bir hissəsini işğal etdi.

Ölkənin şərq sərhədlərində də vəziyyət gərginləşmişdi. Səfəvi dövlətinin osmanlılarla müharibə aparmasından istifadə edən Şeybanilər Xorasanı işğal etmişdilər. Səfəvilər dövləti iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur idi.

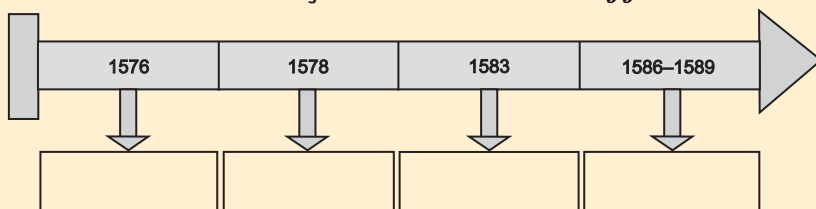

1. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətində hansı hadisələr baş verdi?
2. Çıldır döyüşündə qızılbaşların məğlubiyyətinin səbəblərini izah edin.

3. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi zamanı Səfəvilər hansı əraziləri itirdilər?

Ərazilər	Bəli/Xeyr
Xorasan Təbriz Şirvan Həmədan Hörmüz	

4. Çuxursəəd vilayətinin yerini xəritədə müəyyən edin.
5. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini təhlil edin.
6. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin mərhələlərinə əsasən təqdimat hazırlayın.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixi hadisələri müəyyən edin.

8. Səfəvi hökmdarları I Təhmasib və Məhəmməd Xudabəndəni müqayisə edin.

Hökmdarın adı	Hakimiyyət illəri	Mərkəzi hakimiyyətin vəziyyəti	Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibə	Daxili sosial-iqtisadi vəziyyət
I Təhmasib				
Məhəmməd Xudabəndə				

2 ŞAH I ABBASIN İSLAHATLARI

Səfəvi dövlətində siyasi və hərbi vəziyyətin ağırlaşdığı bir vaxtda hakimiyyətə möhkəm əqidəyə və siyasi mövqeyə malik olan şah I Abbas gəldi. 42 il hakimiyyətdə olmuş şah I Abbası Avropada «Böyük Abbas» adlandırırdılar.

Şah I Abbas Səfəvi dövlətini böhrandan necə çıxardı?

Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi. 1587-ci ildə Səfəvi dövlətində saray çevrilişi baş verdi. Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, onun oğlu Abbas şah elan edildi.

Sizcə, qızılbaş ayanları şah Məhəmməd Xudabəndəni hakimiyyətdən hansı səbəblərə görə kənarlaşdırdılar? Bunun daxili və xarici səbəblərini qeyd edin.

Şah I Abbas (1587–1629) dövlətin varlığını qorumaq üçün, ilk növbədə, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. 1590-cı ildə İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı. XVI əsrdə Səfəvi–Osmanlı müharibəsinə son qoyan bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, Ərdəbil, Xalxal, Qaradağ, Zəncan, Qəzvin və Lənkərandan başqa bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi.

1590-cı il İstanbul müqaviləsi Səfəvilərin imzaladığı ən ağır şərtlə sülh müqaviləsi idi. Bu müqavilənin şərtlərinə görə Səfəvi dövləti öz ərazisinin xeyli hissəsini itirdi.

Şah I Abbas

Səhifə 13-də verilmiş xəritəyə əsasən 1590-cı il İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə osmanlılara verilən Azərbaycan ərazilərini müəyyən edin.

Şah I Abbas cəsur, müdrik, səbirli, tədbirli, ədalətli bir dövlət xadimi olmaqla yanaşı, savadlı və geniş dünyagörüşünə sahib idi. Ağıllı strateji hədəflər müəyyən edir və müdrik siyasət yürüdürdü. Sülh yolu ilə münəqişəni həll etmək mümkün olduğu halda, müharibəyə üstünlük vermir və uzun vaxt alsa da, sülh yolu ilə problemi həll etməyə çalışırdı. Müharibə zamanı isə o, mükəmməl bir sərkərdə idi. Hərb meydanında ordusunu məharətlə idarə edir, istedadlı və cəsur bir döyüşçü kimi təhlükələrdən çəkinmirdi. Şah Abbas müharibə üçün çətin olan qış mövsümündə də əməliyyatlar keçirirdi. Sadə geyinir və dəbdəbəni sevmirdi. Əsas məqsədi ölkənin rifahını və təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Bir ölkənin yaxşı idarə edilməsi üçün hökmdarının bacarıqlı olmasını və fərmanlarının dərhal yerinə yetirilməsini qeyd edərdi. Yalan söyləyən məmurları sərt şəkildə cəzalandırırdı. Şah Abbas alimləri və şairləri himayə edirdi. Xristian və yəhudi təbəələrə qarşı olduqca tolerant idi. Onların öz dini ibadətlərini sərbəst yerinə yetirmələrini təmin etməklə yanaşı, məbədlər tikmələrinə də icazə verirdi.

Mənbəni təhlil edin. Sizcə, hökmdarın şəxsi keyfiyyətləri dövlətin mənafeyinə necə təsir edə bilər? Misal göstərin.

Hərbi-inzibati islahatlar. Şah I Abbas osmanlılarla sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra itirilmiş torpaqları geri almaq, dövlətin sarsılmış qüdrətini bərpa etmək məqsədilə islahatlara başladı.

İslahatlar, əsasən, hərbi və inzibati sahələrdə aparıldı. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan hərbi-köçəri qızılbaş əyanları cəzalandırıldı. Qızılbaş tayfa başçılığında irsilik prinsipi ləğv olundu. Bu tədbirlər ölkə daxilində siyasi sabitliyin bərpa olunmasına və mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun artmasına xeyli kömək etdi.

Səfəvi ordusunun zəif tərəflərini qeyd edin.

Şah I Abbasın hakimiyyətinə qədər Səfəvilər dövlətində daimi nizami ordu yox idi. Ordu Azərbaycan (qızılbaş) tayfalarının qeyri-nizami süvari dəstələrindən ibarət idi. Tayfa başçıları bəzən vahid komandanlığa təbə olmur, müstəqil hərəkət edirdilər. Zəif nizam-intizam və tayfalararası ədavət Səfəvi ordusu-

Səfəvi ordusunun döyüşçüləri: baş komandan, tüfəngçi və süvarilərin bayraqdarı

Səfəvi ordusu			
Qızılbaş qoşunu	Qulamlar	Topçular	Tüfəngçilər
Azərbaycan qızılbaş tayfalarından təşkil edilmiş, əsasən, süvari qoşun idi. Səfəvi ordusunun əsasını təşkil edirdi.	Erkən yaşlarından şah sarayında xüsusi tərbiyə almış xristian mənşəli döyüşçülərdən ibarət xüsusi dəstə idi.	Xüsusi topxana və topçular dəstəsi yaradılmışdı. Əsasən, qala mühasirəsi vaxtı istifadə edilirdi.	Müxtəlif vilayətlərdən rəiyyət arasından yığılmış şəxslərdən ibarət idi.

Səfəvi ordusunda istifadə olunan toplar

nun döyüş qabiliyyətini aşağı salırdı. Odlu silahdan geniş istifadə edilmirdi. Orduda köklü islahatlar aparmaq lazım idi. Şah I Abbas Səfəvi ordusunu yenidən qurdu. O, odlu silaha malik nizami ordu yaratdı. Ordu tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi və ayrı-ayrı qoşun növləri yaradıldı.

Səfəvi ordusu odlu silahının olmaması üzündən hansı böyük məğlubiyyətlə üzləşmişdi?

Şah I Abbas inzibati sahədə dəyişikliklər edərək Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Qaradağ, Lənkəran vilayətləri, Qızılüzən və Kür çayları arasında yerləşən Azərbaycan ərazilərini bir bəylərbəyliyiində birləşdirdi. Bəylərbəyliyin «Azərbaycan qoşunu» adlı xüsusi hərbi birləşməsi vardı. Bununla da şah I Abbas Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini qorudu.

Dövlətin paytaxtı İsfahana köçürüldü. Həmin dövrdə Azərbaycan dili yenə də orduda və sarayda üstünlük təşkil edir, diplomatik sənədlərdə bu dildən istifadə edilirdi.

Şah I Abbas Azərbaycan türkcəsinə böyük önəm verirdi. Sarayda türk (Azərbaycan) dilində danışmaq məcburi idi. İtalyan səyyahı Pietro Della Valle məktubunda yazır: "Şah mənim türk dilini bilib-bilmədiyimi soruşdu və sonra mənə "xoş gəldin, səfa gətirdin" dedi. Öyləşmək üçün şahın iznini aldıqdan sonra türk dilində səyahətimin səbəbləri və digər məsələlər haqqında mənə sorğu-sual etdi. Mən qısa olaraq vəziyyətimlə bağlı məlumat verdim!"

Mənbə əsasında qeyd edin, şah I Abbas Səfəvi dövlətinin hansı ənənəsini qoruyub saxlamışdı.

Şah I Abbasın islahatları mərkəzi hakimiyyətin xeyli qüvvətlənməsinə, Səfəvi dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa etməsinə şərait yaratdı.

Şah I Abbasın xarici siyasəti. XVI əsrin sonlarında Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin əsas məqsədi dövlətin ərazi bütövlüyünü təmin etmək idi. Bunun üçün Xorasanı Şeybanilərdən geri almaq, osmanlıların işğal etdikləri torpaqları azad etmək, İran körfəzində mühüm liman olan **Hörmüzü*** portuqaliyalılardan

* **Hörmüz** — İran və Oman körfəzlərini birləşdirən boğaz. Onun vasitəsilə Səfəvilər Hind okeanına çıxırdılar.

geri almaq, Portuqaliyanın buradakı hegemonluğuna son qoymaq lazım idi.

Şah I Abbas Avropanın qüdrətli dövlətləri – Müqəddəs Roma imperiyası, İngiltərə, Fransa, İspaniya və Rusiya ilə diplomatik əlaqələri genişləndirdi. Bu, Səfəvi dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına təsir göstərdi.

Azərbaycan tarixçisi, şairi və ictimai xadimi Abbasqulu ağa Bakıxanov məşhur “Gülüştani-İrəm” əsərində yazır: “Müdrək dövlət idarəçiliyi və quruculuq işləri ilə şöhrət qazanan Şah I Abbas elə mülki və hərbi qayda-qanunlar qoyub gedib ki, indi də onlardan istifadə edilir. ... Şah I Abbas o qədər ictimai binalar ucaldıb ki, Şərqi heç bir hökmdarı bu barədə onunla ayaqlaşa bilməz. Bütün Cənubi Qafqaz diyarı boyunca şəhərlərdə tikilən məscid və məktəblər; düzəngahlarda salınan karvansara və su kəmərləri onun nəcib əməllərindən hələ uzun zaman soraq verəcəkdir. Şah I Abbas öz dövründə yaşamış bütün şair və alimlərlə dostluq etmiş, özü də indiyə qədər yüksək qiymətləndirilən şeirlər yazmışdır”.

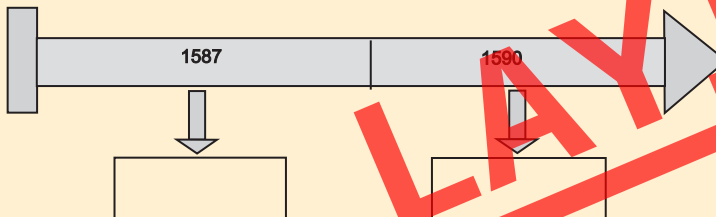
Mənbə əsasında şah I Abbas Səfəvi dövlətinin mədəni inkişafı üçün apardığı tədbirləri qiymətləndirin.

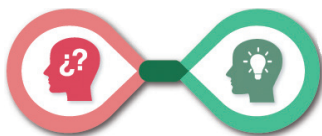
1. Şah I Abbas Azərbaycan adlı bəylərbəyliyə yaratmaqla hansı məqsədi güdürdü?
2. Şah I Abbasın hansı tədbirləri mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət etdi?
3. Şah I Abbasın hərbi islahatı nəticəsində hansı hərbi hissələr yaradıldı?
4. XVI əsrin sonunda Səfəvilərin qarşısında xarici siyasət sahəsində hansı vəzifələr dururdu?
5. Səfəvilər Osmanlı dövlətinə qarşı hansı Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmışdılar?
6. Mənbəyə əsasən şah I Abbasın hökmdar kimi siyasətini səciyyələndirin. Onun siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdəki xidmətlərini cədvəldə qruplaşdırın.

Siyasi	İqtisadi	Mədəni

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

3 ŞAH I ABBASIN HƏRBİ UĞURLARI

Avropa dövlətləri Səfəvilərin Osmanlı imperiyası ilə toqquşmasında maraqlı idilər. Bəzi Avropa dövlətləri osmanlılara qarşı hərbi itifaq yaradılmasını təklif etmişdi.

Osmanlı dövlətinin Xəzəryanı bölgələrdə ağalığı Volqa–Xəzər ticarət yolunda ruslara da əngəllər törədirdi. Bütün bunlar XVII əsrin əvvəlində Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin yenidən başlanmasına təkan verdi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsi nə ilə nəticələndi? Avropa ölkələri öz məqsədlərinə çatdılar mı?

Qalibiyyətli müharibələr dövrü. Ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində ilk addım dövlətin şərq sərhədlərində atıldı. **1599-cu ildə** Şeybanilər məğlub edildi və Xorasan geri qaytarıldı.

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarında tez-tez üsyanlar baş verdi. Bundan istifadə edən şah I Abbas osmanlıların işğal etdiyi torpaqları geri almaq üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Beləliklə, **1603-cü ildə** Təbrizə yaxınlaşan şah ordusu üsyan etmiş xalqın köməyi ilə şəhəri osmanlılardan azad etdi.

Şimala doğru hərəkət edən qızılbaşlar Culfa və Naxçıvanı döyüşsüz geri aldılar. Ordubad əhalisi üsyan qaldırdı. Ordubadlılar şəhərə daxil olan Səfəvi ordusunu bayram sevinci ilə qarşıladılar. Səfəvi ordusuna göstərdikləri yardımı nəzərə alan şah I Abbas ordubadlıları bütün dövlət vergilərindən azad etdi.

Dövlət vergilərindən azad edilməsinin Ordubad əhalisi üçün əhəmiyyəti nə idi?

Culfa, Naxçıvan və Ordubadı azad etdikdən sonra qızılbaş ordusu İrəvana yaxınlaşdı. **1604-cü ildə** şəhər azad edildi. Səfəvi ordusu yürüşü davam etdirib Qarsa qədər əraziləri tutdu. Bu zaman Osmanlı ordusunun yürüş xəbəri yayıldı. Osmanlı ordusunun hücumunu eşidən şah I Abbas Təbriz istiqamətində geri çəkildi. Osmanlılara qarşı ənənəvi **«yandırılmış torpaq»** taktikası tətbiq edildi. Geri çəkilən şah ordusu şəhər və kəndləri boşaldır, osmanlıların əlinə keçə biləcək nə varsa məhv edirdi. Arazın sol sahilindəki əhali təhlükəsizliyi üçün İrəvan, Naxçıvan, Culfa və digər bölgələrin camaatı İsfahana, Mazandarana və İranın başqa vilayətlərinə köçürüldü.

«Yandırılmış torpaq» taktikası hərbi əməliyyatların gedişinə necə kömək edə bilərdi?

Şah I Abbasın əsas məqsədi osmanlıların ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq idi. Bundan başqa, şah I Abbas iqtisadi məqsəd də güdürdü. O, Şərqdən Avropaya gedən əsas ticarət yolunu Osmanlı dövlətinin ərazisindən Səfəvi dövlətinin ərazisinə — İran körfəzi limanlarına köçürmək istəyirdi.

Şah I Abbasın köçürmə siyasəti Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatına necə təsir edə bilərdi?

1605-ci ildə Sufiyanda baş verən həlledici döyüşdə Səfəvilər qalib gəldi. Bu döyüş müharibənin sonrakı gedişinə təsir göstərirdi. **1605–1607-ci illərdə** Qarabağ, Gəncə, Şirvan azad edildi və bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılardan geri alındı.

Cəlalilər hərəkatı üsyanın başçısı Şeyx Cəlalın adı ilə bağlı idi. Üsyan hələ XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinə qarşı Şərqi Anadoluda başlanmışdı.

XVII əsrin əvvəllərində Cəlalilər hərəkatı Azərbaycan ərazilərinə də yayıldı. Osmanlılar tərəfindən tutulmuş torpaqlarda Cəlalilər hərəkatı adı ilə çıxışlar baş verdi. Şah I Abbas Cəlali dəstələrindən Osmanlılara qarşı müharibədə istifadə etmək qərarına gəldi. Cəlali dəstələrindən birinə öz igidliyi ilə məşhur olan xalq qəhrəmanı Koroğlu başçılıq edirdi.

Cəlalilər hərəkatı Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin gedişinə necə təsir edə bilərdi? Fikrinizi əsaslandırın.

«Koroğlu» dastanında Azərbaycanla bağlı hansı hadisələr təsvir olunmuşdur?

Beləliklə, XVII əsrin əvvəlində dörd il davam edən Səfəvi—Osmanlı müharibəsinin birinci mərhələsi Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı.

İkinci İstanbul və Mərənd müqavilələri. I şah Abbas qələbəsini müqavilə ilə rəsmiləşdirmək üçün Osmanlılarla sülh bağlamağa cəhd etdi. Osmanlı dövləti isə Azərbaycanın itirilməsi ilə razılaşmayaraq hər vəchlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışır, müqavilə bağlamağa tələsmirdi. Uzun tərəddüdlərdən sonra Osmanlı tərəfi sülh danışıqlarına başlamağa razı oldu.

Amasya sülhünün şərtlərini xatırlayın.

1612-ci ildə İstanbulda Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında bağlanan müqavilədə Amasya sülhünün şərtləri bir daha təsdiq edildi. Əlavə olaraq Səfəvi tərəfi Osmanlı dövlətinə ildə 200 tay ipək verməyi öhdəsinə götürdü. Bu sülh də möhkəm deyildi və uzun çəkmədi.

Müqavilənin bağlanmasından dörd il sonra Osmanlı ordusu Təbriz istiqamətində yürüşə başladı, lakin xalqın inadlı müqaviməti, qışın sərt keçməsi, xəstəlik və ərzaq qıtlığı osmanlıların irəliləməsinə mane oldu. **1618-ci ildə** Sərab vilayətində Sınıq körpü adlı yerdə Səfəvilərlə osmanlılar arasında həlledici döyüş baş verdi. Osmanlı ordusu məğlubiyyətə uğradıldı. Elə həmin il Osmanlı dövləti Səfəvilərlə **Mərənd sülh müqaviləsini** imzaladı. Müqavilə ilə 1612-ci il sülhünün şərtləri təsdiq edildi. Bu müqavilənin ikinci İstanbul sülhündən fərqi Səfəvilərin Osmanlılara verəcəyi ipəyin 100 taya endirilməsi idi.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı sarayında baş verən daxili çəkişmələr imperiyanı siyasi və iqtisadi böhran qarşısında qoydu. Bu vəziyyətdən istifadə edən şah I Abbas Səfəvi—Osmanlı sülh müqaviləsini pozub Ərəb İraqının xeyli hissəsini: Bağdad, Mosul, Kərbəla, Nəcəf şəhərlərini tutdu.

XVII əsrin 20-ci illərində şah I Abbas nə üçün hərbi əməliyyatlara başladı? Bu addım hansı Osmanlı sultanının fəaliyyəti ilə oxşardır?

Hörmüzün Səfəvilər tərəfindən azad edilməsi

Hörmüzün azad edilməsi. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən Portuqaliya İran körfəzinin başlıca limanı olan Hörmüzü işğal etmişdi. Şah I Abbas Hörmüzü azad etmək üçün hərbi-diplomatik tədbirlər gördü. Bunun üçün o, İngiltərə və Portuqaliya arasındakı siyasi-iqtisadi rəqabətdən istifadə etdi. 1621-ci ildə Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında «əbədi dostluq» haqqında müqavilə bağlandı. Səfəvi qoşunu ingilis hərbi donanmasının köməyi ilə **1622-ci ildə** Hörmüzü azad etdi.

Şah I Abbas tərəfindən Hörmüzün azad edilməsinin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.

Qəsri-Şirin* müqaviləsi. Şah I Abbasdan sonra Səfəvi taxtına onun nəvəsi I Səfi (1629–1642) keçdi. Həmin il Osmanlı ordusu Səfəvi torpaqlarına hücum etdi. 1629–1632-ci illərin hərbi əməliyyatlarında gah osmanlılar, gah da Səfəvilər üstün-

* *Qəsri-Şirin* — İranın qərbində Kirmanşah əyalətində yerləşən şəhər

Şah I Səfi

lük qazandılar. 1634–1635-ci illərdə isə hərbi əməliyyatlar Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı.

Səfəvi–Osmanlı münasibətlərində Bağdad məsələsi ciddi mübahisələr doğururdu. Şah I Abbas tərəfindən alınan Bağdadı geri qaytarmaq fikri Osmanlı sultanı IV Muradı rahat buraxmırdı. 1637–1638-ci illərdə Bağdad uğrunda gərgin döyüşlər nəticəsində osmanlılar şəhəri tutdular.

Azərbaycan Səfəvi dövləti şah I Abbas və varislərinin dövründə

Bağdadın tutulması ilə XVII əsrin Osmanlı— Səfəvi müharibəsi başa çatdı. **1639-cu ildə** Səfəvi və Osmanlı dövlətləri Qəsri-Şirində sülh müqaviləsi imzaladılar. Müqaviləyə görə Osmanlı dövləti ərəb İraqını Səfəvilərdən geri aldı, Səfəvi—Osmanlı sərhədləri dəqiqləşdirildi. Uzun sürən müharibə hər iki türk-müsəlman dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Müharibənin «qalibi» isə hər iki dövləti zəiflətmək istəyən Avropa diplomatiyası oldu. Bununla da Avropa dövlətlərinin Şərqdə müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsinə şərait yarandı.

1. Səfəvi—Osmanlı müharibəsinin üçüncü mərhələsi hansı illəri əhatə etmişdir?

2. 1603-cü ildə şah I Abbas üsyançıların köməyi ilə hansı şəhəri tutdu?

3. Köçürmə siyasətinin hərbi və iqtisadi məqsədləri nə idi?

4. 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtlərini şərh edin.

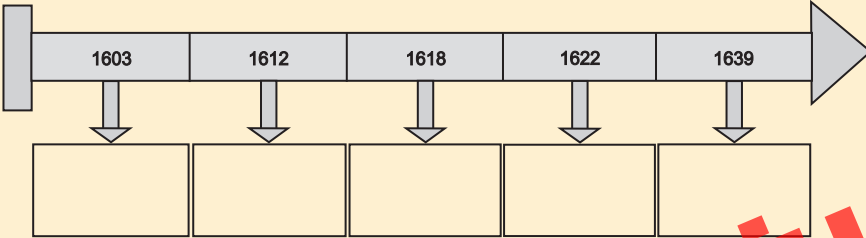
5. Səfəvi—Osmanlı müharibələri zamanı imzalanmış müqavilələri dəftərinizə çəkdiyiniz cədvəldə göstərin.

Müqavilənin adı	Tarixi	Şərtləri

6. Avropada 1453-cü ildə, Azərbaycan tarixində 1639-cu ildə baş vermiş hadisələrin oxşar nəticələrini göstərin.

7. Cəlalilər hərəkətinə aid təqdimat hazırlayın.

8. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

9. Şah I Abbasın hərbi uğurlarına aiddir:

4

XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ HƏYAT

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin törətdiyi dağıntı və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, ölkədə həyat davam edirdi. Kənd təsərrüfatı müharibələr arasındakı fasilələr zamanı canlanır, insanların rifah halı qismən düzəlirdi. Dövrün çətinlikləri sənətkarlığın, ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərsə də, inkişafın qarşısını ala bilməmişdi. Şəhərlər böyüyür, əhali artır, ictimai həyat dəyişirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda hansı torpaq mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi? İnzibati idarə sistemi necə idi?

Kənd təsərrüfatı. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə Azərbaycanda əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Taxıl bitkiləri ölkənin, demək olar ki, bütün bölgələrində becərilirdi. Azərbaycana

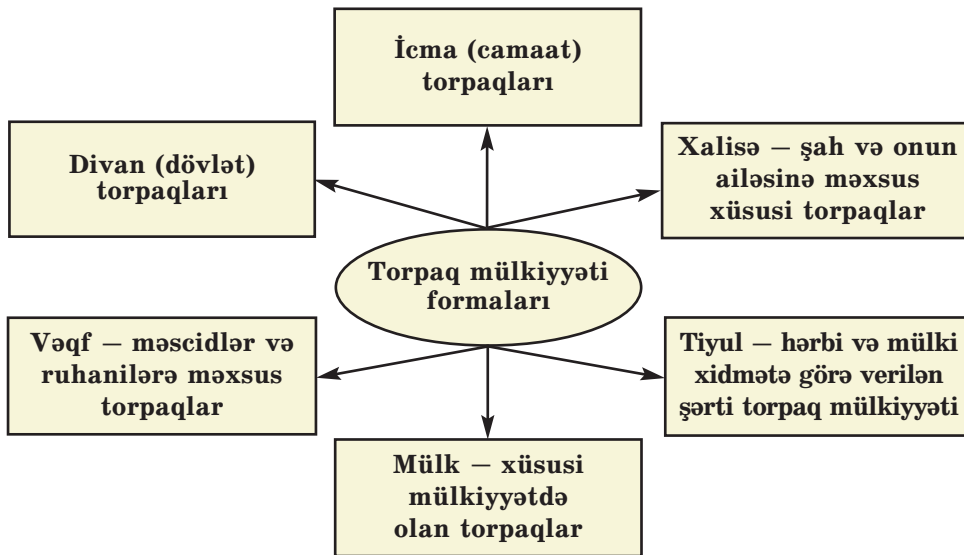

Evliya Çələbi

gələn xarici tacir və səyyahlar öz yazılarında burada taxılın bolluğundan bəhs edirdilər. Ənənəvi məşğuliyyət sahələri sayılan bağçılıq və bostançılıq da yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Səyyahlar burada yetişdirilən

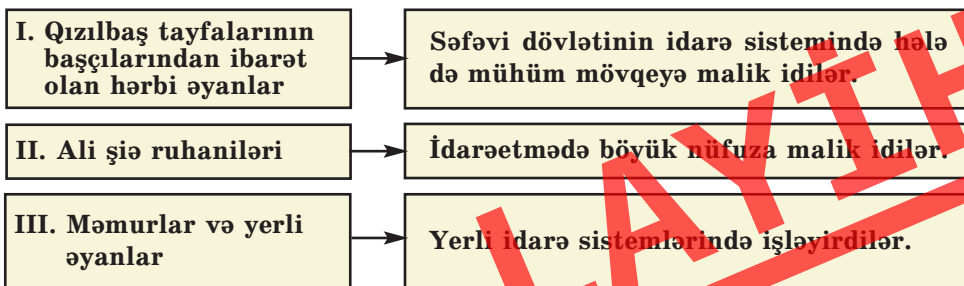
meyvələrin öz dadına və keyfiyyətinə görə dünyanın başqa bölgələrində becərilən meyvələrdən daha üstün olduğunu qeyd edirlər. XVII əsrin ortalarında Osmanlı dövlətinin diplomatik elçisi Evliya Çələbi Şirvanda çəltik, pambıq, üzüm və bir çox meyvələrin yetişdirildiyi haqqında məlumat verir.

Torpaq mülkiyyəti formaları. XVII əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formalarında ciddi dəyişiklik olmamışdı:

XVII əsrin ikinci yarısında divan və xalisə torpaqları aparıcı mülkiyyət forması olaraq qalırdı. Divan (dövlət) torpaqlarından əldə olunmuş gəlirlər dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilirdi.

Sosial təbəqələr. XVII əsrin ikinci yarısında hakim təbəqəni təşkil edən feodallar üç qrupa bölünürdü.

XVII əsrdə Azərbaycan cəmiyyətində əsas istehsalçı qrup olan kəndlilər də üç təbəqəyə bölünürdü:

I. Hampalar	→	İş heyvanı, istehsal alətləri olan və feodaldan aldığı torpağı becərən kəndli
II. Rəncbərlər	→	Təsərrüfata malik olmayan kəndlilər
III. Elatlar	→	Maldarlıqla məşğul olub, orduda xidmət əvəzində nisbətən az miqdarda vergi və mükəlləfiyyət icra edirdilər

Bu dövrdə Azərbaycanda irili-xırdalı 35-ə qədər vergi növü vardı. Kənd təsərrüfatında **malcəhət** əsas vergi idi. Bu vergini kəndlilər natura ilə (düyü, arpa, buğda və s.) ödəyirdilər. Malcəhətin bir hissəsi torpaq sahibinə, bir hissəsi dövlətin xəzinəsinə çatırdı. Dövlət iqtisadi cəhətdən zəifləyib müflisləşdikcə malcəhətin həcmi də artırdı.

Şəhərlərin iqtisadi həyatında isə sənətkarlar və tacirlər mühüm rol oynayır. Onlar **tamğa** adlı vergi ödəyirdilər. **1565-ci ildə** şah I Təhmasib tamğa vergisinin ləğv olunması haqqında fərman verdi. Bu fərman Səfəvi dövlətində sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərirdi.

İnzibati idarəetmə. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisi inzibati cəhətdən Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxursəəd bəylərbəyiliklərinə bölünürdü. Bəylərbəyilik əhalidən vergi toplayır, öz gəliri hesabına qoşun saxlayırdı. Məhkəmə orqanları şəriət qaydaları əsasında fəaliyyət göstərirdi. Bəylərbəyilikdə vəzir maliyyə işlərini yerinə yetirirdi. Səfəvi dövlətində idarəçilikdə irsilik prinsipi həyata keçirilirdi.

İdarəçilikdə irsilik prinsipi ölkənin siyasi-iqtisadi inkişafına necə təsir göstərə bilərdi?

Şəhərlər. Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında onların ticarət yolları üzərində yerləşməsi əsas iqtisadi amil idi, lakin Səfəvi–Osmanlı müharibələri, feodal ara müharibələri şəhərlərin tənəzzülünə səbəb olurdu.

Azərbaycanın ən böyük və mühüm şəhəri sayılan **Təbriz** Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatında misilsiz rol oynayır. Təbriz sənətkarlarının hazırladıqları müxtəlif məhsullar hər yerdə şöhrət qazanmışdı.

“Onun vəkilləri, vəzirləri və məmurlarının başqalarının haqqını azaltmağa, yaxud artırmağa imkanları qalmurdi. ... Onun fərmanı ilə dəftərxanalarda hesablanan bütün məsvəflər (ixracat-i hükmî) ləğv edildi. O, vilayətlər üzrə tamğanı onlara güzəşt etdi, rəiyyətdən 10–20 illik vergini almaqdan imtina etdi. Bir sözlə, rəiyyət belə dinclik və əmin-amanlığı heç vaxt görməmişdi. Əgər hər hansı bir rəiyyət saraya hakimdən şikayət edərdisə, ədalətsiz hakim vəzifədən azad edilirdi”.

Oqtay Əfəndiyev. “Azərbaycan Səfəvilər dövləti”, səh. 129–130.

Mənbəni təhlil edin. Sizcə mənbədə hansı Səfəvi hökmdarı haqqında məlumat verilir. Fikrinizi izah edin.

1555-ci ildə paytaxtın Qəzvinə köçürülməsi Təbrizin siyasi əhəmiyyətinə və iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərirdi.

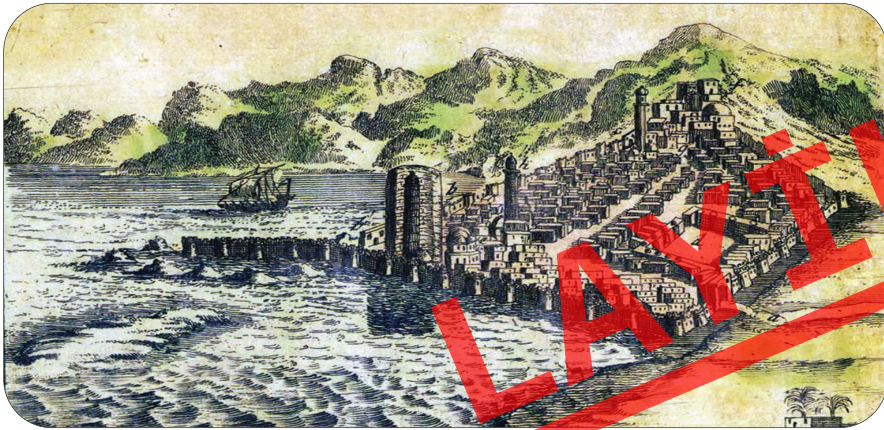
Şirvan bəylərbəyliyi olan **Şamaxı** mühüm daxili və xarici ticarət şəhərlərindən biri olaraq qalırdı.

Şirvanın Səfəvilərə birləşdirilməsindən sonra **Bakı** Xəzər dənizində bu dövlətin əsas limanına çevrildi. Bakı ətrafında yerləşən quyulardan neft çıxarılır, bu neft dəniz və karvan yolu ilə bir sıra ölkələrə göndərilirdi.

Ərdəbil Səfəvi dövlətinin müqəddəs şəhərlərindən biri sayılırdı.

Ərdəbil şəhəri nə üçün Səfəvi dövlətinin müqəddəs şəhərlərindən sayılırdı?

Bakı XVII əsrin birinci yarısında

İrəvan şəhəri. Rəssam J. Şarden. 1673.

Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan Gəncə şəhəri də dövrünün ən böyük, əhalisi sıx olan şəhərlərindən biri kimi tanınırdı. Bu dövrdə İrəvan, Naxçıvan, Dərbənd, Şəki də Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi.

Osmanlı sultanı IV Muradın İrəvanı ələ keçirməsi münasibəti ilə yazılan sənəddə bu şəhər “Turan və İran məmləkətlərinin şərafi, Naxçıvan və Şirvanın qapısı, Azərbaycan mülkünün həsəd doğuran İrəvan qalası” kimi qeyd edilir.

1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Avropa səyyahı Jan Batist Taverniye yazır ki, şəhər qalasında yalnız müsəlmanlar (Azərbaycan türkləri – red.) yaşayırdılar.

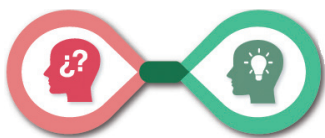
1673-cü ildə İrəvanda olan fransız səyyahı Jan Şarden yazır ki, İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval formadadır ki, ... təxminən 800 evdən ibarətdir. Orada ancaq səfəvilər (Azərbaycan türkləri) yaşayırlar.

Mənbə əsasında İrəvan şəhərinin əhalinin əksəriyyətini kimlər təşkil edirdi?

1. Səfəvi dövlətində tamğa kimlərdən alınırdı?
2. Azərbaycan şəhərləri arasında Təbrizin fərqli mövqeyə malik olması nə ilə əlaqədər idi?
3. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergiləri əks etdirən sxem-cədvəl tərtib edin.
5. Təbriz şəhəri və onun tarixi ilə bağlı hekayə qurun.

5

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TİCARƏT
ƏLAQƏLƏRİNDƏ

Bu dövrdə Avropada şərq ölkələrinə maraq artmışdı. Şərqin zəngin sərvətlərini Avropaya daşımaq üçün yaranmış iri ticarət şirkətləri sürətlə genişlənirdi. Londonda təşkil olunmuş ticarət kompaniyaları şərq

ölkələrinə öz nümayəndələrini göndərirdilər. Ost-Hind kompaniyası ilə yanaşı, Moskva şirkətinin tacirləri tez-tez Azərbaycana gəlirdilər.

Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəlirdilər? XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün səbəbləri nə idi?

Şərqə gedən yollar Azərbaycandan keçir. XVI əsrdə ingilis tacirləri **Ərəşi*** Cənubi Qafqazın ən böyük ipəkçilik mərkəzi kimi təsvir edirdilər. Venesiya səyyahı Minadoi Ərəşdə «Mahmudabad» adlı ağ ipək istehsal olunduğu haqqında məlumat verirdi.

XVI əsrin ikinci – XVII əsrin birinci yarısında beynəlxalq ipək ticarət yolu Culfadan keçirdi. Culfa tacirləri xam ipəyi Azərbaycandan Avropanın Amsterdam, Marsel, Venesiya kimi şəhərlərinə, Osmanlı dövlətinə və Hindistana aparırdılar. Bu dövrdə Ordubad, Naxçıvan, Əylis Azərbaycanın xarici dövlətlərlə apardığı ticarət əlaqələrində vacib rol oynayaraq, mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda ticarət dövriyyəsi və sənətkarlıq məhsullarının istehsalında Təbriz xüsusilə fərqlənirdi. Təbriz qeysəriyyəsi Asiyada ən böyük örtülü bazar idi. Qeysəriyyələr şəhər ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bazarlarda, əsasən, xarici ölkələrdən gətirilmiş və ölkə sənətkarları tərəfindən hazır-

* **Ərəş** – İndiki Yevlax rayonunun Xaldan qəsəbəsi ərazisində mövcud olmuş qədim Azərbaycan şəhəri

Qarabağda karvansaranın qalıqları

kətinin nümayəndələri Xəzər dənizi vasitəsilə Cənubi Qafqaza, İrana və Hindistana gedən yolları öyrənmək üçün Rusiya hökumətindən icazə alaraq Azərbaycana səfərlər edirdilər. Moskva şirkətinin taciri və kəşfiyyatçısı Antoni Cenkinson Səfəvi dövlətinə göndərilərək Şamaxıda Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacılı ilə görüşmüşdü. Cenkinson Şirvan bəylərbəyindən maneəsiz və gömrüksüz ticarət etmək haqqında imtiyaz fərmanı aldı, lakin ingilis tacirlərinin Azərbaycan bazarında möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı. XVI əsrdə apardığı işğalçı müharibələr nəticəsində Volqa çayı sahillərini və Xəzər dənizinin şimal sahillərini istila etmiş Rusiya dövləti buna heç cür razı ola bilməzdi. Eyni zamanda rus tacirləri özləri Avropa–Şərq ticarətində vasitəçiliyə can atırdılar. Elə bu səbəbdən rus tacirlərini müdafiə edən çar hökuməti ingilislərin Volqa–Xəzər yolundan istifadəsinə son qoyaraq onların ticarət imtiyazlarını ləğv etdi. Bununla da Volqa–Xəzər yolu vasitəsilə şərq ölkələri ilə ticarət bütünlüklə rus tacirlərinin əlinə keçdi.

Abbasi. XVII əsrdə pul vahidi

XVI–XVII əsrlərdə Xəzər dənizi vasitəsilə şərq ölkələrinə gedən ticarət yolları üzərində nəzarət üstündə hansı dövlətlər rəqabət aparırdı?

XVII əsrin ortalarında Rusiyanın Şimali Qafqazda işğalçılıq planları — Terek çayının Səfəvi dövlətinə aid olan sahilində qala tikməsi Səfəvi dövlətinin narazılığına səbəb oldu. II Şah Abbas (1642—1666) bölgəyə Səfəvi qoşunları göndərirdi və tikilən qala dağıdıldı. Rusiya bu münaqişəni həll etmək üçün Səfəvi sarayına nümayəndə heyəti göndərirdi.

Şah II Abbas elçiləri qəbul edir.

mayəndə heyəti göndərirdi. **1653-cü ildə** İsfahanda bağlanan müqavilə nəticəsində Rusiya Səfəvi sərhədinə yaxın ərazilərdə tikdiyi bütün qalalardan əl çəkməyə razı oldu. Nəticədə Səfəvi dövlətinin Şimali Qafqazda nüfuzu xeyli artdı.

XVII əsrdə Rusiya dövləti Qafqazda öz nüfuzunu artırmaq üçün hansı tədbirlər gördü. Bu tədbirlərin nəticəsi necə oldu?

XVII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri güclənməyə başladı. Rusiyadan Azərbaycana xəz-dəri, mis, qalay, kağız və sənətkarlıq məhsulları gətirilirdi. Azərbaycandan isə Rusiyaya ipək parçalar, yun və ipək xalçalar aparılırdı. Ruslar Azərbaycana əlverişli satış bazarı kimi baxır, Şirvana xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

1667-ci ildə Rusiya və Səfəvilər dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, rus tacirləri Səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə gömrüksüz ticarət hüququ, karvansara və bazarlarda imtiyazlar əldə etdilər. Şah Süleymanın (1666—1694) fərmanında da rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmışdı. Bununla da Rusiya Azərbaycan ipəyini Xəzər—Volqa yolu ilə Qərbi Avropaya daşımaq hüququnu əlinə aldı.

Şah Süleymanın verdiyi fərman xarici ticarətin inkişafına necə təsir göstərə bilərdi?

Şah Süleyman rus elçilərini qəbul edir.

İçərişəhərdə hind tacirlərinə məxsus Multan karvansarası. Bakı

Həmin dövrdə ticarət karvanları yollarda tez-tez rus kazaklarının hücumuna məruz qalırdı. 1668-ci ilin yayında Stepan Razinin başçılığı ilə Azərbaycan ərazisinə təşkil edilmiş qarətçi yürüşlər zamanı kazaklar Dərbənddə sahilə çıxdılar. Onlar Azərbaycanın Xəzərsahili yaşayış məntəqələrini qarət etdilər. Volqa—Xəzər hövzəsində ticarətin inkişafında maraqlı olan Rusiya hökuməti kazakların talançı yürüşlərinin qarşısını aldı.

Azərbaycanla Hindistan arasında geniş ticarət əlaqələri davam edirdi. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət məskənləri var idi. Azərbaycandan Hindistana çoxlu xam ipək, ipək parça, qara və ağ neft, zəfəran aparırdılar. Hindistandan isə Azərbaycana müxtəlif cür ədviyyat məhsulları gətirilirdi.

İqtisadi tənəzzül. XVII əsrin sonunda Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül keçirirdi. Bu tənəzzülün bir sıra daxili və xarici səbəbləri var idi. Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün daxili səbəbləri bunlar idi:

1. *Əkin sahələrinin azalması və su təchizatının zəifləməsi.* Buna səbəb Azərbaycanın cənubunda yeraltı kanallar şəbəkəsi — kəhrizlərin dağılması idi.

2. *Pul böhranının baş verməsi.* Bu dövrdə Səfəvi dövləti ərazi-sinə qiymətli metallar qismən xaricdən gətirilirdi. Qiymətli me-talların azlığından dövriyyəyə qəlp pullar daxil olurdu. Bu, nəticə etibarilə, əmtəə mübadiləsinin pozulmasına, maliyyə sahəsində hərc-mərcliyə gətirib çıxarırdı.

3. *Şəhər iqtisadiyyatının tənəzzülü.* Bunun səbəbi ticarət və sənətlə məşğul olan əhalinin şəhərləri kütləvi surətdə tərk etməsi idi. Nəticədə öz gəlirlərinin azaldığını görən dövlət və feodallar vergiləri üç dəfə artırdılar.

4. *Dövlət idarəçiliyindəki böhran.* Bunun səbəbi dövlət aparatındakı vəzifəli şəxslərin rüşvətxorluğu, fırıldaqçılığı idi.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün xarici səbəbləri isə aşağıdakılar idi:

1. Hindistana dəniz yolunun kəşfi nəticəsində XVII əsrdən etibarən Azərbaycandan keçən İpək yolu öz əhəmiyyətini itirirdi.

2. Avropada yüksək keyfiyyətli və ucuz başa gələn manufaktura məhsulları istehsalının artması Azərbaycanın sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatını getdikcə azaldırdı.

1. Nə üçün ruslar ingilislərin Azərbaycanda möhkəmlənməsini istəmirdilər?

2. Stepan Razinin qarətçi yürüşlərini hansı oxşar hadisə ilə müqayisə edə bilərsiniz?

3. Şah Süleymanın rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verməsini dəyərləndirin.

4. Mövzuda adıçəkilən Azərbaycan şəhərlərini xəritədə tapın.

5. Daxili tənəzzülün səbəblərinin hansı nəticələrə səbəb olcağını dəftərinizə yazın.

Tənəzzül sahələri	Sizin proqnozlarınız
1. Əkin sahələrinin azalması və su təchizatının zəifləməsi	
2. Pul böhranı	
3. Şəhərlərin iqtisadi tənəzzülü	
4. Dövlət idarəçiliyinin böhranı	

6. Verilən plana əsasən "Təbriz bazarında bir gün" adlı hekayə yazın.

Plan:

1. Təbriz bazarını təsvir edin

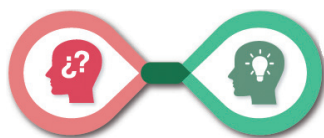
2. Təbrizə hansı ölkələrdən tacirlər gəlirdi

3. Tacirlər Təbrizə hansı ticarət yolları ilə gəlirdilər

Təbriz bazarında hansı məhsullar satılırdı.

6

XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan torpaqlarında gedən Səfəvi–Osmanlı müharibələri xalqın mədəni həyatına ağır zərbələr vurmuş, elm və maarifin inkişafında lən-gimələrə səbəb olmuşdu.

XVII əsrdə ölkədə elm və mədəniyyət necə inkişaf edirdi?

Təhsil. XVII əsrdə məscidlərin nəzdində məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Burada Quran öyrədilirdi. Mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Təhsilini başa vuran şagirdlərə **şəhadətnamə** verilirdi. Mədrəsələrdə dərs deyən müəllimlər arasında dövrün tanınmış alimləri də var idi. Bəzi müəllimlər o qədər şöhrət qazanmışdılar ki, onların yanına hətta uzaq yerlərdən tələbələr gəlirdilər. Bu dövrdə təhsil, əsasən, şəhər əhalisi içərisində yayılırdı. Kənd əhalisinin çoxu savadsız idi. Kənd yerlərində təhsil işi ilə axund, molla, yaxud onun köməkçisi xəlfə adlanan şəxs məşğul olurdu. Xəlfə mollaxanada nizam-intizamı qorumaq üçün şagirdlər içərisindən seçilirdi. Xəlfələr yuxarı sinif şagirdlərindən təyin olunurdu.

Din xadimlərinin təhsildə əsas aparıcı qüvvəyə çevrilməsi o dövrün maarif və mədəniyyəti haqqında hansı fikirləri söyləməyə əsas verir? Münasibət bildirin.

Elm. Bu dövrdə dünyəvi elmlər də inkişaf edirdi. Mirzə Məhəmməd Şirvani XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan elminə astronomiya və riyaziyyata dair dəyərli töhfələr vermişdir.

Azərbaycan alimi Yusif Qarabaği ərəb, fars dillərində məntiq, hüquq və astronomiya məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərin müəllifidir. Qarabağının əsərlərindən uzun müddət ərzində Mərkəzi Asiyanın mədrəsələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

XVII əsrdə Azərbaycanda hansı elm sahələri geniş, hansıları isə zəif inkişaf edirdi? Bunun səbəblərini necə izah edə bilərsiniz?

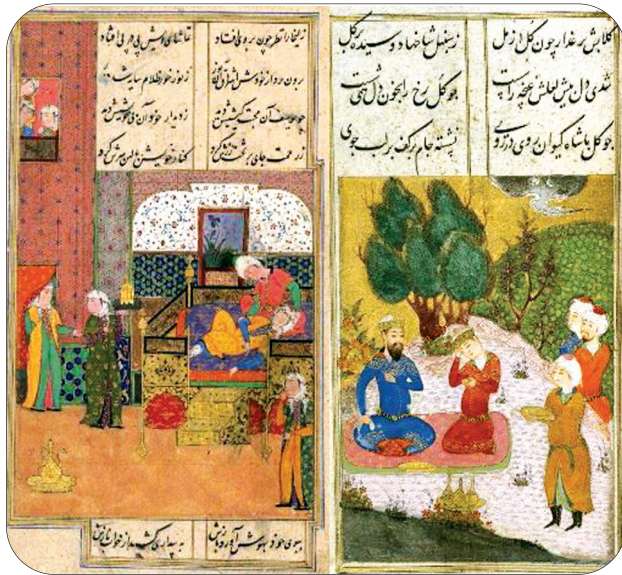
Şah II Abbasın baş tarixçisi təyin edilmiş və vəzir vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Məhəmməd Tahir Vahidin əsərləri dövrün ziyalıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Onun «Tarixi-vahid» (Abbasnamə) əsəri bu gün də həmin dövrə dair dəyərli mənbədir.

Dövrün ziyalılarından olan Mirzə Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd Tahir Vahid haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.

Məşhur alim Məhəmməd Hüseyin Təbrizi Osmanlı işğallarından sonra vətəni tərk edərək Hindistana getmiş, orada məşhur «Bürhani-qate» lüğətini yazmışdır. Bu lüğət İranda, Hindistanda və digər şərq ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur.

XVII əsrdə Azərbaycanda kitablar, adətən, xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş kitab

Xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş kitab

rülməklə artırılırdı. Məhz buna görə də xəttatlara böyük ehtiyac vardı. Şah II Abbasın dövründə kitabxanalara xüsusi qayğı göstərilirdi. Bu dövrdə kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi, lakin kifayət qədər vəsait ayrılması, şah II Abbasın ölümü və şah Süleymanın bu işə biganəliyi nəticəsində həmin təşəbbüs baş tutmadı.

XVII əsrdə Azərbaycanda mətbəənin olmaması və kitabların xəttatlar tərəfindən köçürülməsinin mənfi və üstün tərəflərini qeyd edin.

Ədəbiyyat və xalq yaradıcılığı. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının tam şəkildə təşəkkülü prosesi XVI əsrin sonu – XVII əsrin başlanğıcına təsadüf edir. Dövrün bədii məhsulu olan «Koroğlu» dastanı xalq yaradıcılığının möhtəşəm nümunəsidir.

«Koroğlu» dastanının yaranması hansı tarixi hadisə ilə bağlı idi?

XVII əsrdə «Şah İsmayıl», «Aşıq Qərib», «Abbas və Gülgəz», «Əsli və Kərəm», «Novruz və Qəndab» kimi məşhur dastanlar tam şəkildə formalaşdı. «Şah İsmayıl» dastanı dostluğu və məhəbbəti tərənnüm edir. «Aşıq Qərib» dastanının bir çox (türkmən, türk və s.) versiyaları mövcuddur.

XVII əsr aşığı sənətinin yüksəliş dövrüdür. Xalq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Qurbanidən sonra XVII əsrdə Aşıq

Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq Abdulla daha çox tanınırdılar. Onlar ifa etdikləri şeirləri özləri yazırdılar. «Abbas və Gülgəz» dastanı Aşıq Abbas Tufarqanlının lirik şeirləri əsasında formalaşmışdır. Bu aşığın məhəbbət məzmunlu qoşmaları xüsusilə qiymətlidir. Sarı Aşıq həm də gözəl bayatılar yaradırdı.

Saib Təbrizi

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Saib Təbrizi olmuşdur. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Saib Təbrizi İsfahana köçürülmüşdü. Bir müddət Hindistanda yaşamış, şah II Abbas tərəfindən Səfəvi sarayına dəvət olunmuş və «məlik-üş-şüəra» adını almışdı.

İnsan və təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, məhəbbət, zamanədən şikayət Saib Təbrizinin əsərlərinin başlıca mövzularıdır.

Şah I Abbasın dövrü haqqında məlumat verin. Saib Təbrizinin İsfahana köçürülməsinin dövrün siyasi prosesi ilə necə əlaqəsi vardı?

Tətbiqi incəsənət və memarlıq. XVII əsrdə sənətkarlarımızın hazırladıqları bədii parça və tikmələr içində saray emalatxanalarında toxunan «ali» və «zərli» adlanan parçalar əsas yer tuturdu. Bu tipli parçalar qızılı və gümüşü saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılırdı. Belə parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu. Naxışlı xalçalarla yanaşı, süjetli xalçalar da toxunurdu. Ovçuluqla bağlı müxtəlif kompozisiyalı xalçalar, məişət səhnələrini əks etdirən xalçalar geniş yayılmışdı.

Bu dövrdə çoxlu binalar, karvansaralar, hamamlar, məqbərələr tikilmişdir. Belə tikililərdən biri Suraxanıdakı atəşpərəst abidəsidir. Məbəd «Atəşgah», yəni «od yeri», «od səcdəgahı» adlandırılmışdır.

*Ləzində Sarı Aşığın məqbərəsi
(1993-cü ildə erməni vandalları
tərəfindən dağıdılmışdır)*

Suraxanı atəşgahı

Ordubad qeysəriyyəsi (bərpa)

I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Ordubad şəhərində inşa edilən qeysəriyyə Azərbaycan memarlığının nadir nümunələrindən sayılır. Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən bu abidə orta əsrlər zamanı əhalinin və şəhərin ticarət-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır.

1. Mədrəsə təhsilinin xüsusiyyətlərini öz məktəbinizlə müqayisə edin.
2. XVII əsrdə kitabların qiyməti çox baha idi. Siz kitabların baha olmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Bu dövrdə xəttatlığın inkişafı nə ilə bağlı idi?
4. XVII əsrdə Azərbaycanda kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilsəydi, sonrakı dövrdə elmin inkişafına necə təsir edərdi? Əsaslandırın.
5. Dövrə aid memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırlayın.
6. Aşıq yaradıcılığı öz yüksəliş dövrünü XVII əsrdə keçirirdi. Bu fikri faktlara əsasən sübut edin.
7. «XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti» cədvəlində müxtəlif sahələrə aid ən mühüm xüsusiyyətləri yazın.

Təhsil və elm	Ədəbiyyat	İncəsənət və memarlıq

8. Xalq tərəfindən çoxlu sayda dastanların yaradılması nə ilə bağlı idi?

2

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

7

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Şirvanda baş verən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirdi. Bu isə bəhaliğa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb oldu. Nəticədə Səfəvi dövlətində iqtisadi böhran dərinləşdi.

Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi? Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?

Səfəvi sarayının iqtisadi tənəzzüldən çıxmaq cəhdləri. Şah Süleymandan sonra taxta çıxan Sultan Hüseyn (1694–1722), saray əyanları dərinləşməkdə olan böhranın qarşısını almaq üçün yollar axtarırdılar. Onlar boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətləri artırmaqda görürdülər. Bu məqsədlə yeni vergi növləri yaradır, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. **1699-cu ildə** Səfəvi dövlətində siyahıyaalma keçirildi. Siyahıyaalmadan

Şah Sultan Hüseyn

sonra vergilər artırıldı. Vergilərin artırılması və onların toplanması ilə bağlı sərt qaydalar kəndlilərin narazılığına səbəb oldu.

XVII əsrdə Səfəvi dövlətində siyahıyaalma nə məqsədlə keçirilmişdi? Muasir dövrdə siyahıyaalma hansı məqsədlə aparılır?

Şah Sultan Hüseyn boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmaq məqsədilə ata-babalarının Ərdəbildəki məqbərəsində olan qiymətli əşyaları əritməyi və onlardan pul kəsməyi əmr etmişdi.

Bu fakt əsasında Şah Sultan Hüseyni necə qiymətləndirirsiniz?

XVIII əsrin əvvəllərində Şirvanda üsyanlar. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələrdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar baş verirdi. Qonşu dövlətlər Səfəvi dövlətinin düşdüyü ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətdən istifadə etməyə çalışırdılar.

Şah Sultan Hüseyn saray əyanları ilə

Dövrün müasiri İ. Q. Herber yazırdı ki, Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər pul göndərirdilər. Bəzi hallarda bəylərbəylər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırırdılar.

Mənbə əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

Şah hakimiyyəti zəiflədiyi üçün hakim feodallar arasında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyli güclənirdi. Bəzi yerli feodal hakimlər qiyamlar təşkil edirdilər.

Azərbaycanda ilk üsyan **1707-ci ildə** Car-Balakən bölgəsində başladı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də üsyançılara qoşuldu. Şirvan bəylərbəyi üsyançılarla qarşılaşmada öldürüldü. Üsyan Səfəvi sarayında böyük həyəcana səbəb oldu. Şah Sultan Hüseyn yeni bəylərbəyi və üsyanı yatırtmaq üçün dəstələr göndərdi.

Şirvanın mübarizə mərkəzinə çevrilməsinin səbəbini izah edin.

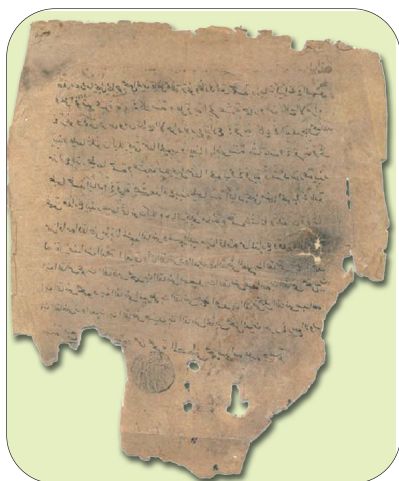
Bir qədər sonra Şirvan hüduqlarında yeni silahlı üsyan baş verdi. **1711-ci ildə** Car camaatı Şirvan bəylərbəyliyiinin inzibati mərkəzi olan Şamaxı şəhərinə hücum edib bəylərbəyinin malikanəsinə od vurdular.

Üsyana yerli ruhani başçılarından biri olan Hacı Davud rəhbərlik edirdi. O, nə yüksək rütbəli din xadimi, nə də zəngin feodal ailəsinə mənsub idi. Məkkə ziyarətinə getmiş və «hacı» titulu almışdı.

Hacı Davud belə bir şeyə yaydı ki, guya o, Allah tərəfindən əhalini feodalların zülmündən xilas etmək üçün göndərilmişdir. Əhali arasın-

Hacı Davud

Hacı Davudun fətvəsi. Sənəd

Surxay xan

da yayılmış **fətvasında*** Hacı Davud özünü müqəddəs şəxsiyyət kimi təqdim edirdi.

1719-cu ilin sonlarında Səfəvi dövlətinin və yerli hakimlərin silahlı dəstələri Şirvanda baş verən üsyanı yatırmağa nail oldular. Hacı Davud Dərbənd həbsxanasına salındı. Onun ən yaxın müttəfiqi Qazıqumuxlu Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını xilas etdi.

Hacı Davudun Şirvanda hakimiyyəti ələ almaq planı. XVIII əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda şah hakimiyyətinə qarşı mübarizə yenidən alovlandı. Ölkənin hər yerində üsyanlar baş verdi. Belə bir şəraitdə Hacı Davud həbsdən qaçaraq yenidən Şirvan üsyançılarına başçılıq etməyə başladı və Qazıqumuxlu Surxay xanı əsgərləri ilə birlikdə yenidən öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bu dəfə Hacı Davud qarşısına Şirvanda hakimiyyəti ələ almaq məqsədi qoymuşdu.

Hacı Davudun planına münasibət bildirin.

Planını həyata keçirmək üçün Hacı Davud Rusiya dövlətinə müraciət edib kömək istədi. Rusiya hökuməti Hacı Davudun müraciətinə cavab vermədi, çünki Hacı Davud Rusiyanın himayəsini qəbul etmir, ondan yalnız hərbi kömək istəyirdi. Bu isə Rusiyanın hazırladığı planlara uyğun gəlmirdi.

* **Fətvə** — bir işi icra etmək üçün din başçısı tərəfindən verilən icazə, hökm

1721-ci ildə Hacı Davud Qazıqumuxlu Surxay xanın əsgərləri və üsyançı dəstələri ilə Səfəvi dövlətinin Şirvanda əsas inzibati mərkəzi olan Şamaxını mühasirəyə aldı. Üsyançılar şəhəri ələ keçirib qarət etdilər.

Hacı Davud Şamaxıda qazanılmış qələbədən ruhlanıb yürüşünü davam etdirdi, lakin onun Dərbənd və Bakı qalalarına edilən hücumları uğursuz oldu. Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsə də, şəhəri ala bilmədi.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda genişlənən üsyanların feodalizm dövründə baş verən bir çox ictimai hərəkatlarda olduğu kimi, ziddiyyətli tərəfləri vardı. Xalq kütlələrinin kortəbii silaha əl atması çox zaman qarətlə, feodal malikanələri və yaşayış məntəqələrinin talan olunması, yandırılması ilə nəticələnirdi.

Kortəbii hərəkətin xüsusiyyətləri hansılardır?

Şamaxı şəhəri üsyançılar tərəfindən alınarkən buradakı zəngin bazar, karvansaralar, xarici ölkələrdən, o cümlədən Rusiyadan gələn tacirlərin malları qarət edildi. Bu isə Rusiya hökumətinin əlinə Azərbaycana qoşun yeritmək üçün bəhanə verdi. Rusiya dövləti Şamaxıda rus tacirlərinin incidilməsinə görə və onları qarət edən üsyançıları cəzalandırmaq bəhanəsi ilə Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərinə yürüşə hazırlaşmağa başladı.

Hacı Davud tərəfindən Şamaxı şəhərinin tutulması ölkədə siyasi vəziyyətə necə təsir etdi?

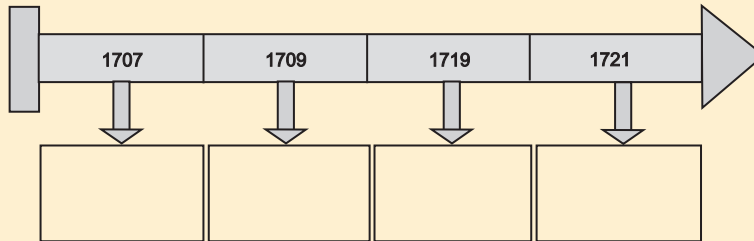
Osmanlı dövlətinin Hacı Davudu himayə etməsi. Rusiyadan kömək almaq əvəzinə onun düşməninə çevrilən Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Rusiyanın rəqibi olan Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. O, hərbi kömək istəməklə bərabər, Osmanlı dövlətinin himayəsini də qəbul etmək istədiyini bildirdi. Osmanlı sultanı müraciəti müsbət cavablandırdı. Sultan Hacı Davuda fərman göndərərək ona xan titulu verdi və Şirvanın hakimi kimi tanıdı.

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş böhranın səbəblərini təhlil edin və cədvəli doldurun.

Siyasi səbəblər	İqtisadi səbəblər	Sosial səbəblər

2. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində xalqın vəziyyətini ağırlaşdıran amilləri sadalayın.
3. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hansı bölgələrində üsyanlar baş vermişdi?
4. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

5. Orta əsrlər tarixi dərslərində öyrəndiklərinizə əsasən hakim təbəqələrin öz məqsədlərinə çatmaq üçün insanların dini hisslərindən istifadə etməsinə aid faktlar göstərin.
6. XVIII əsrdə Səfəvi dövlətində baş vermiş üsyanın zəif və güclü tərəflərini qeyd edin:

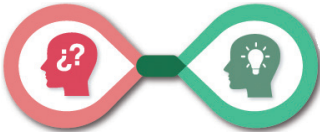
(+)	(—)

7. Hacı Davudun başçılığı altında baş vermiş üsyanların hərbi uğursuzluqlarını nə ilə izah edərsiniz?

LAYIHƏ

8

RUSİYA XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNƏ YÜRÜŞƏ HAZIRLAŞIR

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya Osmanlı imperiyası ilə uğursuz müharibə aparmış və Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək diqqətini Xəzər dənizi hövzəsinə yönəltmişdi.

Xəzərlə bağlı planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları atdı?

Rus elçisinin İsfahana gəlməsi. Səfəvi dövlətini böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün 1713-cü ildə şah Sultan Hüseyn Rusiya dövlətinə «dostluq və ticarət müqaviləsi» bağlamaq təklif etdi. Bu məqsədlə o, Peterburqa nümayəndə göndərdi. Şah Sultan Hüseynin təklifinə cavab olaraq I Pyotr öz elçisi Artemi Volinskini müqavilə bağlamaq üçün Səfəvi sarayına yola saldı.

I Pyotrun yanına gəlmiş İsrail Ori adlı bir fitnəkar çarın işğalçı ehtiraslarını daha da alovlandırırdı. İ.Ori XVII əsrin sonlarında Qərbi Avropaya gedərək Roma papasını və bir sıra ölkələrin hökmdarlarını “bədbəxt erməniləri” “zalım müsəlmanların” zülmündən azad etmək üçün Şərqə yeni xaç yürüşü təşkil etməyə çağırmışdı. Qərb hökmdarları İ.Orinin fitvasına uymadılar. Onlardan əlini üzən İ.Ori məqsədini rus çarının köməyi ilə həyata keçirməyi qat etdi və Rusiyaya gəldi. Ori 1703-cü ildə Yaxın və Orta Şərqin saxta bir xəritəsini tərtib edərək I Pyotra təqdim etdi. Bu «xəritə»də Azərbaycanın qərb, Gürcüstanın cənub, Türkiyənin isə şərq torpaqları erməni əraziləri kimi qələmə verilirdi. O, çara yazırdı: “Bu xəritədən aydın görünür ki, İrəvan qalasını aldıqdan sonra İstanbula və Anadoluya yol açılır”.

İ.Ori riyakarlıqla bildirdi ki, Cənubi Qafqaz əhalisinin əskəriyyəti ermənilərdir və onlar müsəlmanlara qarşı qalxmaq üçün məqam gözləyirlər. Əgər rus çarı az bir qüvvə ilə cənuba yürüş etsə, ermənilər və gürcülər onun yardımına gələcəklər.

Mənbə əsasında I Pyotrun Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşünü kimlər və hansı məqsədlə dəstəkləyirdi? İzah edin.

Şah Sultan Hüseynin Rusiyaya müraciəti I Pyotrun işğalçı siyasətinin fəallaşması dövrünə təsadüf edirdi. Həmin illərdə Rusiya dövləti İsveçlə müharibə aparırdı. Belə bir şəraitdə cənuba yürüş etmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli planlar hazırlamağı məqsəduyğun saydı.

Nə üçün I Pyotr həm şimalda, həm də cənubda Rusiya dövləti üçün dənizlərə çıxışlar əldə etmək istəyirdi?

İsfahana yola düşən Artemi Volinskiyə I Pyotr xüsusi tapşırıqlar vermişdi. Həmin tapşırıqlara əsasən, Rusiya dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, buradakı xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. Artemi Volinskiyə burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını öyrənmək də həvalə edilmişdi. Azərbaycanda olduğu müddət ərzində Volinski həm də illərdən bəri Şamaxıda məskən salmış rus tacirlərinin ticarət məsələlərini qaydaya salmaq üçün müəyyən işlər görüb Rusiyaya qayıtdı. 1717-ci ildə İsfahanda rus tacirlərinin mənafeyinə uyğun müqavilə imzalandı.

I Pyotr tərəfindən Artemi Volinskiyə verilən tapşırıqlar nəyi sübut edir?

I Pyotrun yürüşqabağı tədbirləri. Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşdən əvvəl I Pyotr bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Onun bu sahədəki tədbirlərindən biri Xəzərin qərb sahillərini topoqrafik baxımdan dəqiq öyrənməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərildi. Dövrün səviyyəsinə uyğun üsullarla aparılan tədqiqat işləri nəticəsində Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri: sahil sularının dərinliyi və dənizdəki su axınının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar dəqiqliklə öyrənilməli, nəticədə Xəzər dənizinin xəritəsi hazırlandı.

I Pyotrun Xəzər dənizinin topoqrafik xəritəsinin hazırlanması barədə tapşırığı nə ilə bağlı idi? Bunun Azərbaycan üçün müsbət və mənfi tərəfləri hansılardır?

Rusiyanın Cənubi Qafqazda öz planlarını həyata keçirməsinə kömək edən və ona mane olan amilləri xarakterizə edin.

Rusiyanın şərq siyasətində Şirvan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda «Şamaxı ekspedisiyası» adlanan yürüş barədə sənəd də tərtib olunmuşdu. Şirvan üsyanı qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr həm yürüşün adını, həm də istiqamətini dəyişdirməli oldu. Hacı Davudla Osmanlı sultanı arasındakı anlaşma, Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaza qoşun yeritmək istəməsi Rusiyanın Xəzəryanı ərazilərlə bağlı işğalçı siyasətinin həyata keçməsinə mane ola bilərdi.

I Pyotrun Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşünə kömək edən alverişi daxili və beynəlxalq şərtləri qeyd edin.

I Pyotrun «Bəyannamə»si

Şirvana Osmanlı qoşununun yeridilməsi həm də Rusiyanın cənub sərhədlərini təhlükə altına salar və onun şərq ticarətinə ağır zərbə endirərdi. Bütün bunlar I Pyotru Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə tələsməyə vadar etdi. I Pyotr guya onunla dostluq münasibətində olan şah kömək bəhanəsi ilə Şirvana qoşun çəkməyi qərara aldı.

Hərəkətə başlamazdan əvvəl I Pyotr Xəzərboyu əyalətlərə yürüşünün səbəbini əsaslandırmaq məqsədilə «Bəyannamə»* çap etdi və rus ordusunun hə-

* *Bəyannamə* — xalqa və ya xalqlara yazılı müraciət

rəkət edəcəyi istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərin sakinləri arasında yaydı. «Bəyannamə»də yürüşün əsl səbəbi kimi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərini himayə etmək, Rusiyanın dost saydığı Səfəvi şahına qarşı çıxan üsyançıları cəzalandırmaq göstərilirdi. Azərbaycan dilində də çap olunmuş «Bəyannamə»də yerli əhaliyə əmin-amanlıq vəd edilirdi. Öz var-dövlətini, mövqeyini itirməkdən ehtiyat edən bəzi feodallar I Pyotrun «Bəyannamə»sini rəğbətlə qarşıladılar.

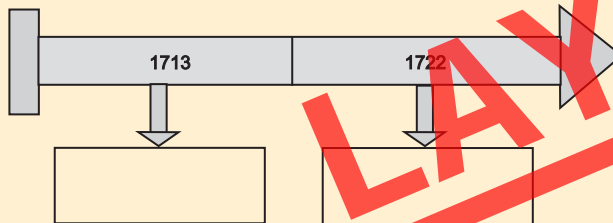
I Pyotrun ölkəmizlə bağlı siyasətinin ən təhlükəli cəhəti ermənilərin Osmanlı dövlətinin ərazisindən köçürülərək Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi barədə göstərişi idi. Köçürülmə nəticəsində ermənilərin xalqımıza qarşı əsrlərlə davam edən soyqırım siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.

1. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanla bağlı planlarının gündəmə gəlməsi nə ilə əlaqədardır?
2. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrin işğalına başlamasına bəhanə nə oldu?
3. I Pyotrun Azərbaycan dilində «Bəyannamə» nəşr etdirməklə hansı qüvvələri öz tərəfinə çəkmək istəyirdi?

Yerli əhalini	
Səfəvi feodallarını	
Şirvan üsyançılarını	
Rusiya ordusunu	

4. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə yürüşdən əvvəl apardığı diplomatik tədbirləri şərh edin.
5. I Pyotrun yeritdiyi siyasətin Azərbaycan üçün başlıca təhlükəsi nədən ibarət idi?
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

9 AZƏRBAYCAN TORPAQLARI İKİ İMPERİYA TƏRƏFİNDƏN BÖLÜŞDÜRÜLÜR

I Pyotr 1722-ci ilin yayında Həştərxandan iki istiqamətdə – quru və dəniz yolu ilə yürüşə başladı.

*I Pyotr daha çox hansı şəhərləri tutmaqda maraqlı idi?
Osmanlı dövləti Rusiyanın planlarına necə mane oldu?*

I Pyotr Dərbənddə

şı sui-qəsd də hazırlamışdılar, ancaq qəsdin üstü açılmış, başçıları həbs olunmuşdu.

Sizcə, Dərbənd əhalisi şəhərin müdafiəsinə qalxsaydı, I Pyotr Dərbəndi tuta bilərdimi? Fikrinizi əsaslandırın.

*I Pyotrun
Xəzəryanı
vilayətlərə yürüşü*

- ★ Osmanlıların ələ keçirdiyi qalalar
- ★ Rus qoşunlarının ələ keçirdiyi qalalar
- Osmanlı qoşunlarının yürüşləri
- Rus qoşunlarının yürüşləri

**Rusiya ordusu
tərəfindən
alınmış şəhərləri
xəritədə göstərin.**

Dərbəndi aldıqdan sonra I Pyotr qoşun komandirlərinə Bakı istiqamətində hərəkət etmək barədə sərəncam verdi. Yürüşə başlamazdan əvvəl imperator öz nümayəndəsini Bakıya göndərərək Bakı hakimi Məhəmmədhüseyn xandan ona təbə olmasını tələb etdi. Bakı hakimi isə I Pyotrun nümayəndəsinə bildirdi ki, o, rusları Bakı qalasına buraxmayacaqdır.

Öz nümayəndəsini Bakıya göndərən I Pyotr nəyə ümid edirdi?

Rus ordusu Dərbənddən Bakıya doğru hərəkətə başladı, lakin I Pyotr yürüşünü dayandıraraq geri dönməli oldu. Bunun bir neçə səbəbi vardı. Səbəblərdən biri bu idi ki, Xəzərdə baş verən tufan nəticəsində rus əsgərlərinin azuqə və sursat saxlanılan gəmilərinin əksəriyyəti dənizdə batmışdı. Silah-sursatsız qalan rus hərbiçiləri yerli əhalinin sərt müqavimətini qıra bilməyə qüvvəyə gətirə bilmədilər. Digər tərəfdən İsveçin yenidən Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq istəməsi xəbəri gəlmişdi.

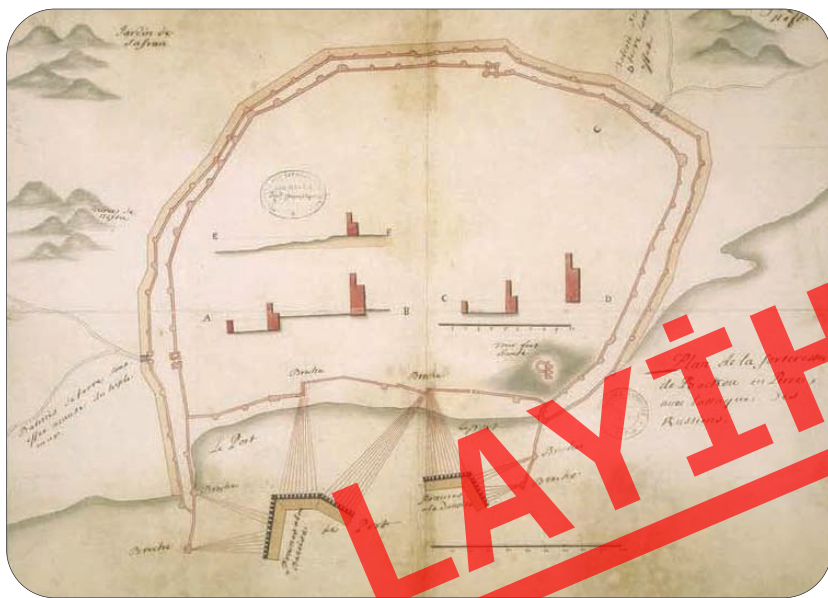
Dərbənd şəhərinin müqavimət göstərməsi I Pyotrun Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşünə necə təsir edirdi? Öz fərziyyələrinizi əsaslandırın.

I Pyotrun yürüşü dayandırmasına Osmanlı sarayının kəskin etirazı da təsir göstərirdi.

Bakı və Şamaxını ala bilməsə də, I Pyotr öz yürüşünün nəticəsindən razı qalmışdı. Rusiya imperatorunu bu yerlərdə az da olsa torpaq əldə etmək qane edirdi.

I Pyotr Bakını müqavimətsiz tutacağına nə üçün ümid edirdi?

Bakının ruslar tərəfindən hazırlanmış mühasirə planı

Azərbaycanın bütün Xəzərsahili torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr böyük hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq üçün plan tərtib etdi.

Rusların Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırladığı bir zamanda Səfəvi dövlətinin düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edən əfqanlar onun ərazilərinə basqın etməyə başladılar. Onlar İsfahanı mühasirəyə aldılar. Şah Sultan Hüseyn paytaxtı tərk etmək istəmədi. O, əlavə qüvvə toplamaq üçün oğlu Təhmasibin mühasirədən çıxmasını təşkil etdi. **1722-ci ildə** əfqanlar İsfahanı tutdular, elə həmin ildə Təhmasib özünü şah elan etdi.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi hansı daxili və xarici qüvvələrin fəallaşmasına təkan verdi?

Səfəvi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza yeritdi. Osmanlılar tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi.

I Pyotrun Bakıya yürüşünə həsr olunmuş medalın üz və arxa tərəfi

1723-cü ildə rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmənin hücumuna tab gətirmədi.

Bakı qalası alındıqdan sonra ruslar Salyan şəhərini işğal etdilər.

I Pyotrun Bakıya yürüşünə həsr olunmuş medalın buraxılması nəyi təsdiq edir?

Rus qoşunları Xəzərboyu əyalətlərin bir hissəsini işğal etdikdən sonra **1723-cü ildə** Peterburqda Səfəvi dövlətinin Dərbənddən Gilana qədər Xəzərsahili əraziləri Rusiyaya güzəştə getməsi barədə müqavilə bağlandı.

Sizcə, Rusiya «Bəyannamə»də elan etdiyi öhdəliklərə əməl etdimi?

Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü. Beləliklə, **1722–1723-cü illərdə** Azərbaycanın Xəzərsahili torpaqları Rusiya tərəfindən işğal edildi.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. Bu zaman Osmanlı qoşunu Azərbaycan ərazisinə daxil olub şərqə doğru hərəkət edirdi. Xəzərboyu əyalətlərdə rus qoşunları yerləşdiyindən toqquşma təhlükəsi yaranırdı. Türklərlə müharibəyə girmək istəməyən Rusiya Osmanlı imperiyasına Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməyi təklif etdi. Uzun danışıqlardan sonra **1724-cü ildə** İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Os-

manlı tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətlərin Rusiyaya ilhaq edilməsini təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə Xəzərboyu torpaqlar istisna olmaqla, Azərbaycanın böyük hissəsinin Osmanlıya çatmasını qəbul etdi. Şirvan osmanlıların himayəsi altında, Hacı Davudun başçılığı ilə yarımmüstəqil xanlıq elan olundu. İstanbul müqaviləsinə görə, osmanlıların Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi.

Rusiya və Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqları

1724-cü ildə bağlanmış İstanbul müqaviləsinin hansı şərtləri Rusiya, hansıları isə Osmanlı dövləti üçün əlverişli idi?

İstanbul müqaviləsindən sonra Osmanlı dövləti öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza yeritdi. **1724-cü ildə** Osmanlı qoşunu İrəvan şəhərini tutub, Azərbaycanın cənubuna doğru irəlilədi. Naxçıvan və Ordubad, Xoy və Mərənd şəhərləri də osmanlılar tərəfindən tutuldu. Osmanlı qoşunu Təbrizə yaxınlaşdı, lakin təbrizlilər ciddi müqavimət göstərdilər. Şəhəri ala bilməyən Osmanlı əsgərləri geri çəkilməyə məcbur oldular.

1725-ci ildə Təbriz uğrunda döyüş yenidən başlandı. Bu dəfə osmanlılar şəhəri tuta bildilər. Həmin ilin sonlarında Osmanlı əsgərləri Ərdəbil şəhərini də aldılar. Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

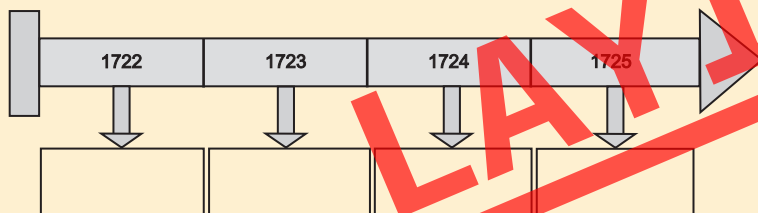

Sizcə, nə üçün Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi?

Beləliklə, İstanbul müqaviləsindən sonra Azərbaycanın böyük bir ərazisi Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi. Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətləri isə Rusiya dövlətinin hakimiyyətində qaldı.

1. Hansı səbəblərə görə I Pyotr öz yürüşünü dayandırmalı oldu?
2. Osmanlıların Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirməsini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Peterburq və İstanbul müqavilələrinin şərtlərini müqayisə edin.
4. İstanbul və Peterburq müqavilələrinin Azərbaycan üçün nəticələrini şərh edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarında Rusiya, digər böyük bir hissəsində isə Osmanlı dövləti öz üsuli-idarəsini qurdu.

I Pyotru Azərbaycanın hansı sərvətləri maraqlandırır?

Osmanlıların siyasəti ruslardan nə ilə fərqlənirdi?

Rusiyanın Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarında iqtisadi siyasəti. Rusiya dövləti Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Rusiyanı, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları, xüsusilə «ağ neft» maraqlandırır. Bakı qalasının alınmasından iki ay sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi sənəd — «**Reyestr**»^{*} tərtib edildi. Həmin sənəddə istifadə olunan neft quyuları, neftin daşınması, qiyməti və başqa təlimatlar vardı.

Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırır. Bununla əlaqədar olaraq, bu yerlərin təbii sərvətlərini talayib aparmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı.

I Pyotr Ukraynada, Həştərxanda və Rusiyanın digər şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi barədə fərman imzalamışdı. Bu tədbir I Pyotr üçün o qədər əhəmiyyətli idi ki, hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərarda vermişdi, lakin şimalın sərt iqlimi ipəkçiliyi inkişaf etdirmək işinə mane oldu. Bu hadisədən sonra Rusiyanın iş adamları Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında ipəkçiliyin inkişafına, xam ipək tədarükünə daha çox əhəmiyyət verməyə başladılar.

Nəyə görə I Pyotr ipəkçiliyin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

^{*} **Reyestr** — siyahıya almaq, hər hansı məlumatı sistemləşdirmək

I Pyotrun Rusiyada sənayenin inkişafı üçün apardığı tədbirlər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində aparılan iqtisadi siyasəti ilə necə əlaqəlidir?

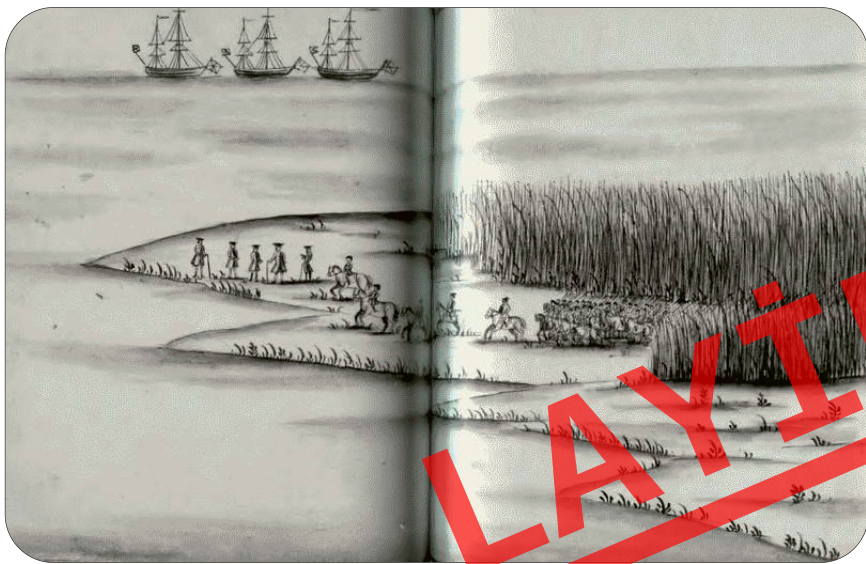
Rusiya özünün işğal dairəsində olan ərazilərində ticarətin inkişafı üçün hər cür vasitədən istifadə etməyə çalışırdı. I Pyotr Şirvanın xam ipəyini bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin və balıqçılığın inkişafı məqsədilə tədbirlər hazırladılar. Cənubi Qafqazın başqa ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ötrü Rusiya hökuməti Kür çayının mənsəbində Peterburq kimi bir şəhər salmaq fikrində idi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, 1718-ci ildə poruçik Usubova "limanları, çayları, xüsusilə də Kür çayının mənsəbini" diqqətlə araşdırmağı tapşırırmışdı. Ertəsi il dəniz zabitləri Fon Verden və F.İ.Soymonov onun tapşırığını yerinə yetirdilər. Soymonova görə, rus çarı Kür çayının mənsəbində böyük bir ticarət şəhəri qurmaq, Gürcüstan və Şirvandakı bütün tacirləri bu şəhərə çəkmək, onu Xəzər dənizinin qərb sahilində ilk ticarət şəhəri etmək istəyirdi.

Nəyə görə I Pyotr ticarətin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

Kür çayının mənsəbi. F.İ.Soymonovun «Xəzər dənizinin təsviri» kitabından

Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə apardığı siyasəti necə qiymətləndirirsiniz?

Bakı şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra burada **komendant*** idarəçiliyi yaradıldı. Rus komandanlığı tərəfindən Bakı və Abşerona komendant təyin olunmuş Baryatinski tezliklə yerli sahibkarların neft quyularını müsadirə etdi. Komendantın bu hərəkətinə qarşı qalxan üsyan yatırıldı.

Rusiyanın Azərbaycanda yaratdığı komendant idarəçiliyinin işğalçı tərəflərini araşdırın.

Rus komendantlığının yaradılması Bakıda və ümumiyyətlə, Xəzərboyu münbit torpaqlarda məskunlaşmağa can atan ermənilər üçün əlverişli bir fürsət idi. I Pyotra müraciətlə «yeni əldə olunmuş torpaqlarında» onlar üçün yer ayırmağı xahiş etdilər. Ermənilərin müraciəti I Pyotrun Azərbaycanla bağlı siyasətinə uyğun gəlirdi. Bununla o, işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında xristian əhalinin sayını artırma və özünə «etibarlı» müttəfiq qazana bilərdi.

I Pyotrun 1724-cü il noyabrın 10-da verdiyi fərmanla ermənilərin Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərində, Dərbənd və Bakı, həmçinin Gilan, Mazandaran və Goran ərazilərində məskunlaşması rəsmiləşdirildi.

I Pyotr 1724-cü il noyabrın 14-də general-mayor Kropotova xüsusi əmr vermişdi. Əmrdə deyilirdi: “Erməni xalqı bizdən xahiş etmişdir ki, biz onları öz himayəmizə qəbul edib torpaqlar ayıraq, ona görə də sizə tapşırıram, əgər erməni xalqı bəyəndiyi yerdə yaşamaq istəsə, ona kömək edib ləyaqətlə qoruyun, elə rəftar edin ki, onlardan heç bir şikayət eşidilməsin, çünki biz burada erməni xalqını imperatorluq qayğısı ilə əhatə edib, öz himayəmizə götürmüşük”.

I Pyotrun bu siyasətinin gələcəkdə Azərbaycan üçün nəticəsi necə oldu?

* **Komendantlıq** – rus işğalçılarının geniş səlahiyyətli hakimiyyət orqanı

Rusiya işğal etdiyi Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarına əlverişli xammal mənbəyi kimi baxırdı. Bununla belə, Rusiyanın bu torpaqlardan götürüləcək gəlirə bəslədiyi ümidin doğrulması üçün vaxt lazım idi. Burada qoşun saxlanması isə böyük xərc tələb edirdi. Buna görə də I Pyotrun ölümündən sonra rus əyanları hakimiyyətdən Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından əl çəkməyi tələb etməyə başladılar. Buna baxmayaraq, Rusiya hökuməti bu torpaqlardan birdən-birə getməyə ehtiyat edirdi, çünki rus qoşunu gedər-getməz osmanlılar Xəzərboyu torpaqları ələ keçirə bilərdilər.

Rusiya Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək üçün hansı addımlar atırdı?

1727-ci ildə Şamaxı yaxınlığındakı Nabur kəndində Rusiya ilə Osmanlı dövlətlərinin arasındakı sərhədi müəyyən etmək üçün saziş imzalandı. Həmin sazişə əsasən, ruslar Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Talış dağlarının bir hissəsini tutdular. **1728-ci ildə** isə onlar Quba və Təngəni ələ keçirdilər.

Osmanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan vilayətlərdə yaradılmış inzibati-ərazi bölgüsünü və idarəetməni sxemləşdirin.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə. 1728-ci ildə Osmanlıların etimadını itirən Hacı Davud hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Onun sabiq müttəfiqi, sonralar isə rəqibinə çevrilən Qazıqumuxlu Surxay xan Şirvanda hakimiyyət başına gətirildi.

Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı hakimiyyət idarə üsulunun əsas məqsədi nə idi?

Osmanlı hakimiyyəti altında olan vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları vilayətlərə (əyalətlərə), vilayətlər sancaqlara, sancaqlar isə mahallara və nahiyələrə bölünürdü.

Vilayətlərdə hakimiyyət hərbi dövrdə **sərəsgər**, dinc vaxtlarda isə **mühafiz** adlandırılan Osmanlı sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəyilər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən, yerli feodal-lardan təyin olunurdu.

Kür çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları vassal hakimlər tərəfindən idarə edilirdi.

Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda aqrar münasibətlərdə ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Divan və xass torpaqları ümumi dövlət torpaqları adı altında birləşdirilmişdi. Osmanlı hakimiyyətini dəstəkləyən torpaq sahiblərinin mülkiyyət hüququna toxunulmurdu. Dövlət idarəsinə keçən torpaqlar osmanlılara xidmət edən yerli feodalların şərti mülkiyyətinə verilmişdi. Belə torpaqlar **bəylik** və **ağalıq** adlanırdı.

Osmanlı hakimiyyət orqanları əhalini siyahıya alıb, hər sancq və vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib etmişdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi cinsindən olan əhalinin sayı və vergilər əks olunurdu. Ağır vəziyyətdə olan əhalinin güzəranını bir qədər yaxşılaşdırmaq üçün bəzi vergilər müvəqqəti olaraq alınmırdı. «Naxçıvan dəftəri» adlı sənəddən məlum olur ki, osmanlılar qadınları, uşaqları, qocaları, şikəstləri, xəstələri, həmçinin zehni əməklə məşğul olan şəxsləri vergilərdən azad etmişdilər.

Osmanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan vilayətlərində torpaq mülkiyyət forması və vergi siyasətini Səfəvi dövlətində mövcud olan sistemlə müqayisə edin.

Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını **müqatiyə*** verirdilər.

Osmanlılar Təbrizdəki zərbxananın işini qaydaya salmağa çalışırdılar. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində tənəzzülə uğramış ticarəti canlandırmaq üçün tədbirlər görülürdü.

Osmanlı ordusunda xidmət edən yeniçərilərin bir çoxu qayd-qanunu pozur, yerli sakinləri qarət edirdilər. Osmanlı hakimiyyət orqanları yeniçərilərin özbaşınalığının qarşısını almağa çalışsalar da, həmişə buna nail ola bilmirdilər.

Sizcə, vergilərin yığılmasının müqatiyə verilməsi əhaliyə necə təsir göstərirdi?

* **Müqatiə** (ərəbcə) — kəsmək, kəsib almaq. Dövlətə müəyyən miqdarda pul ödəmək müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə verilən vergi toplama hüququ, iltizam

Xalq azadlıq mübarizəsi. Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycan xalqı işğalçılara kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi.

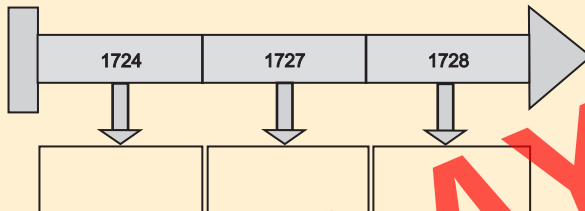
İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində müqavimət hərəkatı genişlənirdi. Muğanda, Astarada və Bakıda işğalçılara qarşı çıxışlar baş vermişdi. **1724-cü ildə** Salyanda Rusiya əleyhinə, **1727-ci ildə** isə Qarabağda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı güclü xalq azadlıq hərəkatı oldu. İşğalın davam etdiyi müddətdə Azərbaycan əhalisinin müqaviməti səngimədi.

1. Rusiyanın Qafqazda və Xəzər dənizi hövzəsindəki nüfuzunun sabitləşdirilməsində hansı amillər mühüm rol oynayırdı?
2. Faktlar əsasında sübut edin ki, Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə yeritdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı.
3. Rusiya Xəzəryanı torpaqlarda özünə sosial dayaq yaratmaq üçün hansı addımları atırdı?
4. «Azərbaycanda Osmanlı inzibati idarə üsulu» sxemini tərtib edin.
5. Bu dövrdə Azərbaycanda aparılan siyasətə dair cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun.

Dövlətlər	İşğal edilmiş ərazilər	Keçirilən tədbirlər	Nəticə
Rusiya imperiyası			
Osmanlı imperiyası			

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

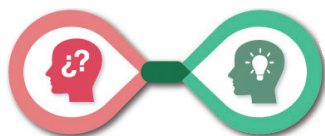

7. Rusiyanın Azərbaycana yalnız xammal mənbəyi kimi baxdığını faktlarla izah edin.

LAYIHƏ

11

AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ AZAD EDİLMƏSİ

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvilər dövlətinin əraziləri Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında bölüşdürülmüş, torpaqların bir hissəsini isə əfqanlar zəbt etmişdi. Dövlətin

ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi.

Bu məsul vəzifəni kim öz üzərinə götürdü? Səfəvi dövlətinin ərazilərini azad etmək üçün o nə etdi?

Nadir xan Əfşar. XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda Səfəvi sərkərdəsi Nadir xanın fəvqəladə hərbi istedadı sayəsində dövlətin ərazisinin böyük

Nadir xanın ordusu əfqanlarla döyüşdə

bir hissəsi əfqan işğalçılarından təmizləndi. Nadir türk əfşar boyundan idi. Əfşarlar öz döyüşkənlikləri ilə fərqləndikləri üçün Səfəvi ordusunda mühüm yer tuturdular. Şah II Təhməsp Nadir xanı xüsusi igidliyinə görə qoşun başçısı təyin etmişdi. Əfqanlara qalib gəldikdən sonra növbəti vəzifə Osmanlıların əlində olan torpaqları qaytarmaq idi. Nadir xan

Səfəvilər adından Osmanlı dövlətinə müraciət edərək torpaqların geri qaytarılmasını tələb etdi. Osmanlılar tələbi rədd etdilər.

XVIII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin qarşısında duran vəzifələri araşdırın.

1730-cu ildə Nadir xan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. O, Osmanlı ordusunun Azərbaycandakı əsas dayaq nöqtələrindən biri olan Təbrizi, bunun ardınca, demək olar ki, itki vermədən Ərdəbili tutdu, lakin bu zaman Xorasanda şah hökumətinə qarşı üsyan qalxdı. Nadir xan hərbi əməliyyatları saxlayıb üsyanı yatırtmaq üçün Xorasana getməli oldu.

Bu tədbirlər Nadir xanı sərkərdə kimi necə xarakterizə edir?

Səfəvi dövləti ərazilərinin Rusiya və Osmanlı işğalçılarından təmizlənməsi. Nadir xanın hərbi uğurları xalq arasında onun nüfuzunu qaldırmışdı. Bu isə Səfəvi taxtında əyləşən II Təhmasibi çox narahat edirdi. Nadir xan Xorasanda olanda II Təhmasib xalq arasında nüfuzunu qaldırmaq üçün Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara özü rəhbərlik etməyi qərara aldı, lakin o, İrəvan və Həmədan yaxınlığında ağır itkilər verərək məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Təbrizi yenidən tutub, Kirmanşahi, Həmədanı və Urmiyanı da ələ keçirdilər.

II Təhmasibin kəsdirədiyi qızıl pul

Şah II Təhmasibin ali baş komandan kimi səriştəsizliyi ölkənin siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

Çətin vəziyyətə düşən II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu və **1732-ci ildə** Kirmanşah sülhünü imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən o, Araz çayından şı-

malda olan Azərbaycan əraziləri üzərində Osmanlı hakimiyyətini tanıdı, Araz çayı sərhəd xəttinə çevrildi.

Kirmanşah müqaviləsinin şərtlərini izah edin.

Həmin vaxt Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında Osmanlı imperiyasına qarşı birgə hərbi əməliyyatlar aparılması barədə danışıqlar gedirdi. Bu danışıqların nəticəsi olaraq, **1732-ci ildə** Rəşt şəhərində müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, Rusiya Kür çayından cənubdakı Xəzərsahili vilayətlərdən Səfəvi dövlətinin xeyrinə əl çəkməli və Osmanlı dövləti bu ərazilərə buraxılmamalı idi. Rusiya dövləti Səfəvi tacirlərinə ölkənin hər yerində sərbəst, gömrüksüz ticarət etməyə və Rusiyadan gömrük vermədən mal gətirməyə icazə verirdi. Bunun əvəzində Səfəvi dövləti Rusiya ilə əbədi dost olacağını vəd edirdi. Rus tacirləri də gömrük vermədən Səfəvi ərazisindən keçərək Hindistana gedə bilərdilər. Səfəvi ərazisində rus tacirlərinin özlərinin və mallarının toxunulmazlığı təmin edilirdi.

Kirmanşah müqaviləsinin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.

Beləliklə, Rəşt müqaviləsi ilə Kür çayından cənubda yerləşən Xəzəryanı vilayətlər yenidən rəsmən Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçdi. Xorasanda üsyanı yatırdıqdan sonra Nadir xan İsfahana qayıtdı və burada xan və əyanların geniş qruplarının toplantısını təşkil etdi. Toplantıdan sonra II Təhmasib hakimiyyətdən uzaqlaşdırılaraq Xorasana göndərildi. Şahın səkkiz aylıq oğlu Abbas Mirzə şah III Abbas adı ilə taxta çıxarıldı, Nadir xan şahın vəkili elan edildi.

Körpə Abbasın şah elan edilməsi ilə Nadir xan nəyə nail oldu?

1732-ci ilin axırlarında Nadir xan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq Həmədan və Kirmanşahı Osmanlı qoşunlarından təmizlədi. Nadir ilə Osmanlı ordusunun baş komandanı arasında Osmanlıların son on ildə işğal etdiyi ərazi-

ləri Səfəvilərə qaytarmasını nəzərdə tutan müqavilə imzalandı, lakin bu müqaviləni Osmanlı hökuməti təsdiq etmədi. Ona görə də iki dövlət arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Tezliklə müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayan Osmanlı hökuməti hərbi əməliyyatları dayandırmaq qərarına gəldi.

Sizcə, rus və Osmanlı qoşunlarının çıxarılmasından sonra Azərbaycan müstəqil dövlət ola bilərdimi? Fikrinizi əsaslandırın.

Azərbaycanın cənubunu osmanlılardan təmizlədikdən sonra Nadir xan Şirvanda Osmanlı sarayının formal himayəsi altında olan Surxay xanın hakimiyyətinə son qoymaq üçün Şamaxıya yürüş etdi. Surxay xan Nadir xanın gəldiyini eşidib Dağıstana qaçdı. Şamaxı əhalisi şəhərin müdafiəsinə qalxdı. İki aylıq mühasirədən sonra, **1734-cü ildə** Nadir xan Şamaxını, daha sonra Gəncəni aldı. Bundan sonra Nadir xan Rusiyadan Azərbaycanın Kür çayından şimaldakı Xəzərsahili vilayətlərini tərk etməyi tələb etdi.

Abbasqulu ağa Bakıxanov «Gülüstanı-İrəm» əsərində qeyd edir: «Şamaxı şəhəri və qalası münasib bir yerdə olmayıb, düşmən hədəfi altında idi. Hicri 1148-ci (1735) ilin may ayında, buranın 4 ağaclığında (37 km), mövqe etibarilə çox əlverişli olan Ağsu adlı yerdə yeni şəhərin əsası qoyuldu. Az bir zamanda hasarlar və burclar tikdirildi. Şəhərin qədim əhalisi bu yeni şəhərə köçürüldü, bura Şirvan hakimlərinin mərkəzi oldu».

Nadir xanın Şirvanın mərkəzini Şamaxıdan Ağsuya köçürməsinin hər iki şəhər üçün nəticələrini açıqlayın.

1735-ci ildə Rusiya ilə Səfəvi dövlətinin nümayəndələri arasında sonralar **Gəncə müqaviləsi** adını almış müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, rus qoşunları Xəzərsahili vilayətləri tamamilə tərk edir, burada əvvəlki inzibati idarə üsulu bərpa olunurdu. Gəncə müqaviləsi rus tacirlərinin Səfəvi dövləti ərazisində sərbəst və gömrüksüz ticarət imtiyazlarını bir daha təsdiq etdi.

Rus qoşunlarının Xəzərsahili vilayətlərdən çıxarılması barədə razılığa nail olduqdan sonra Nadir xan Osmanlı dövləti ilə də mü-

nasibətləri qəti şəkildə nizama salmaq üçün həlledici döyüşlərə başladı. **Üçkilsənin*** şimal-şərqində Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında baş verən qanlı döyüş Nadir xanın qələbəsi ilə nəticələndi. **1735-ci ilin sonlarında** Osmanlı qoşunu zəbt etdiyi Səfəvi torpaqlarını tərk etməyə məcbur oldu.

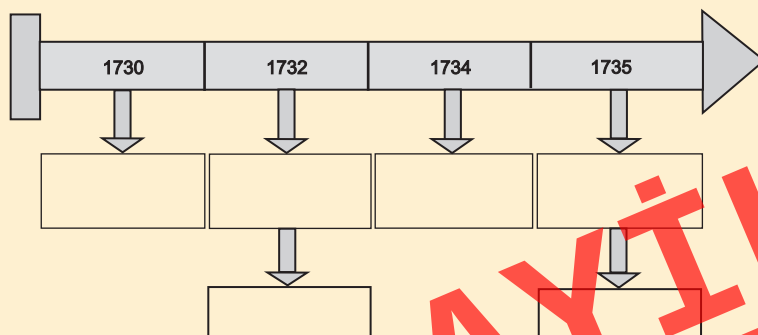
1. XVIII əsrin 20–30-cu illərində Səfəvi dövlətinin bağladığı müqavilələrə dair cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun.

Müqavilənin adı	Tarixi	Hansı dövlətlər arasında	Şərtləri

2. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsində Nadir xanın rolunu qiymətləndirin.
3. Nadir xanın Qafqazda apardığı hərbi əməliyyatların nəticələrini dəftərinizə yazın.
4. Şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas kimi hökmdarların Nadir xanla oxşarlığını cədvələ qeyd edin.

Səfəvi hökmdarı	Nadir xanla oxşarlıq
Şah I İsmayıl	
Şah I Təhmasib	
Şah I Abbas	

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

* **Üçkilsə** — ermənilər tarix boyu Azərbaycana məxsus bu məkanı «Eçmiədzin» adlandırıblar.

12

NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASININ YARANMASI

Səfəvi əraziləri üzərində nəzarəti ələ aldıqdan sonra Nadir xan Əfşar bütün diqqətini hakimiyyət məsələsi üzərində cəmləşdirdi. Şahın vəkili kimi real hakimiyyət əlində olsa da, Nadir xan bununla kifayətlənmir, şah taxtına özü əyləşmək istəyirdi.

*Nadir xan necə şah oldu?
Əfşar imperiyası necə yarandı?*

Muğan qurultayı. Nadir xan hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ keçirməyi düzgün hesab etmirdi, çünki bu zaman onun hakimiyyəti xalq və əyanlar tərəfindən qəbul olunmaya bilərdi. Hakimiyyəti qanuni yolla ələ almaq üçün Nadir xan bütün ölkə nümayəndələrinin iştirak edəcəyi qurultay çağırmağı və bu mötəbər məclisdə özünü şah elan etməyi qərara aldı.

Nadir xan hakimiyyəti əlinə almaq üçün hansı hazırlıq tədbirləri gördü?

Qurultay 1736-cı ildə Muğan-da, Suqovuşan adlı yerdə keçirildi. Toplaşanlar taxta kimin sahib olacağını müzakirə etdilər.

Qarabağın ziyadoğlu, otuzikilər, kəbirli və cavanşir tayfalarının başçıları da qurultayda iştirak etdilər.

Nadir şah Əfşar

rak edirdilər. Onlar hökmdar sülaləsinə mənsub ol-
madığına görə Nadir xanın şah taxtına oturmasına qarşı çıxdılar. Buna
baxmayaraq, qurultay iştirakçılarının böyük hissəsi tərəfindən
dəstəklənən Nadir xan istəyinə nail oldu.

Qarabağ tayfalarının bu cəsarətini necə qiymətləndirirsiniz?

Nadir şah döyüşdə

Beləliklə, Səfəvilər dövlətinin yerində ye-
ni türk sülaləsinin idarə etdiyi Əfşarlar dövləti yarandı.

Qarabağ tayfalarının Nadir xanın şah olmasına qarşı çıx-
ması onlara baha başa gəldi. Taxt-taca sahib
olandan sonra Nadir şah bu tayfaların baş-
çıqlarını ailələri ilə bir-

likdə Xorasana sür-

gün etdi. Qarabağ bəylərbəyinin cəzası daha ağır oldu. Bu
bəylərbəyliyə daxil olan Borçalı və Qazax mahallarını Nadir
şah özündən asılı olan gürcü hakiminin tabeliyinə verdi. Bu,
Azərbaycanın gələcək tarixi üçün uğursuz addım idi.

Nadir şahın daxili siyasəti. Nadir şah yaratdığı yeni dövlətə
Məşhəd şəhərini paytaxt seçdi. O, ölkənin mərkəzləşdirilməsi
üçün tədbirlər həyata keçirdi. İdarə aparatında da islahatlar
edərək bir sıra ali vəzifələri, o cümlədən baş vəzir, sədr-əzəm
vəzifələrini ləğv etdi.

Nadir şah Səfəvilər dövründə mövcud olan bəylərbəyilikləri
ləğv edib Azərbaycanı mərkəzi Təbriz olan vahid inzibati bölgü-
də birləşdirdi. Qardaşı İbrahim xanı bura başçı təyin etdi.

*Azərbaycan torpaqlarının vahid inzibati bölgədə
birləşməsinin üstün cəhətlərini açıqlayın.*

Yeni şahın hakimiyyətini qəbul etmiş hakimlərin yanına nəzarət üçün Nadir şah tərəfindən xüsusi naiblər təyin olundu. Nadir şahın daxili siyasəti mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi və ayrı-ayrı tayfa başçılarının mövqeyini zəiflətdi.

Nadir şahın apardığı tədbirlər mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə necə təsir edə bilərdi?

Nadir şah vergi islahatı keçirərək, ilk növbədə, vergi toplanmasını qaydaya saldı. Aydın vəzifə bölgüsü, ciddi nəzarət və dəqiq hesablama sayəsində dövlətin gəliri az müddətdə xeyli artdı.

Nadir şahın yaratdığı dövlət Səfəvilər dövlətindən fərqli olaraq, dini yox, dünyəvi dövlət idi. O, din xadimlərinin dövlət işlərinə müdaxiləsinin qarşısını aldı. Nadir şah eyni zamanda ruhani mövqeyindən istifadə edib özünə sərvət toplayan dindarlara qarşı da barışmaz münasibət bəsləyirdi.

Nadir şahın kəsdirəyi pul

Müasirlərinin söylədiyinə görə Nadir şah əmr etmişdi ki, ruhanilərin var-dövləti dövlət xəzinəsi üçün müsadirə edilsin. O, islamda sünni və şiə məzhəblərinə parçalanmanın da əleyhinə idi.

Nadir şah Quranla yanaşı, İncilin və Tövrətin də tərcümə edilməsinə, bunun üçün xüsusi tərcümə qrupunun yaradılmasına göstəriş vermişdi.

Bu məlumat Nadir şahı bir hökmdar kimi necə səciyyələndirir?

Güclü ordu, qüdrətli dövlət. Nadir şahın hərbi səfərlərdə uğurlar əldə etməsinin səbəblərindən biri də onun güclü ordu yaratması idi. Nadir şah ordunun formalaşdırılmasında Səfəvi dövlətinə aid olan bir sıra xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, özü də bu işə bir sıra ciddi yeniliklər gətirmişdi. Onun ordusunun aparıcı hissəsini süvari qoşun təşkil edirdi, çünki hələ də dövrün hərbi əməliyyatlarında cəld və gözlənilməz hücumlar həlledici

Zənburəkçi əsgər

amil idi. Nadir şah döv-
ründə yüngül artilleriya-
nın (zənburəklərin) isti-
fadəsi genişləndirildi. Şa-
hın əmri ilə rəiyyət hərbi
qulluğa çağırılırdı.

Nadir şah məharətli bir
sərkərdə kimi öz güclü
ordusu ilə qısa vaxt ər-
zində geniş əraziyə malik
bir imperiya yaratmağa
nail oldu.

Xəritəyə əsasən Əfşar və Səfəvilər imperiyasının ərazilərini müqayisə edin.

Nadir şahın ordu islahatı şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?

Nadir şah uzaqgörən dövlət xadimi idi. O, dəniz sahilində yerləşmiş ölkə üçün hərbi dəniz donanmasının çox vacib olmasını yaxşı bilirdi. Dövlətin şimaldan və cənubdan, eyni zamanda dənizdən təhlükəsizliyini təmin etmək lazım idi. Buna görə də Nadir şah İran körfəzində və Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmaq qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə İngiltərə, Hollandiya və Rusiya ilə danışıqlar da aparmışdı.

Azərbaycan tarixi dərslərində öyrəndiklərinizə əsasən dəniz donanmasının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini faktlarla əsaslandırın.

“Nadir şah qoşunlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan-türk elementinin güclüliyü idi. ... Nadir şah Azərbaycan türkcəsini təmiz bilirdi və ünsiyyətini daha çox bu dildə qurmağa çalışırdı. ... Onun istər gündəlik həyatında, istərsə də saray həyatında Azərbaycan türkcəsi çox geniş yayılmışdı, hətta əyanların Nadir şah dövründə öz fikirlərini Azərbaycan türkcəsində ifadə etmələri kübarlıq əlaməti kimi qəbul olunurdu. Qoşun daxilində də ünsiyyət türkcə qurulurdu. Nadir şahın fərmanları qoşunlara daha çox türk dilində çatdırılırdı, çünki o, əfşar mühitindən çıxmış bir şəxs idi və türk soyları olan əfşarlardan, qacarlardan, cəlayirlərdən toplanmış dəstələr uzun müddət qoşunların əsasını təşkil etmişdi.”

Mehman Süleymanov. “Nadir şah”, səh. 536.

Mənbə əsasında Nadir şahı tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirin.

Osmanlı dövləti ilə yeni müharibənin başlanması Nadir şahı dəniz donanması yaratmaq təşəbbüsünü təxirə salmağa məcbur etdi. Buna baxmayaraq, o, bu təşəbbüsünü sonralar da davam etdirdi. Nadir şah donanma mütəxəssislərinin yetişdirilməsi, gəmiqayırma və top istehsal edən müəssisələrin inşa edilməsi üçün bir sıra tədbirlər gördü. Bu addımlar dövlətin gücləndirilməsi üçün atılırdı və öz faydasını vermişdi.

Rusiya dövləti Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq niyyətinə mane olmağa çalışırdı. Sizcə, nə üçün?

Ölkədə yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə Nadir şah uğurlu hərbi yürüşlər həyata keçirməyi nəzərdə tutmuşdu. Hərbi yürüşlərdən əldə edilmiş qənimət və sərvət xalqın rifahı üçün sərf edilməli idi. Digər tərəfdən hərbi yürüşləri həyata keçirmək üçün də külli miqdarda vəsait lazım idi. Nadir şah həmin vəsaitin əldə olunması üçün əhalidən məhsulla yığılan vergini pulla əvəz edərək vəziyyətdən çıxmaq istəsə də, buna nail ola bilmədi. Bu addım kəndlilərin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu.

1. *Muğan qurultayının Azərbaycan üçün nəticəsi nədən ibarət oldu?*

2. *Nadir şahın apardığı vergi islahatı nədən ibarət idi?*

3. *Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti Səfəvi dövlətinin inzibati idarəetmə sistemindən necə fərqlənirdi? Fərqi görmək üçün cədvəli doldurun.*

	Səfəvi imperiyası	Əfşarlar imperiyası
İnzibati bölgü		
Hökmdar səlahiyyətləri		
Ali vəzifələr		

4. *Nadir şahla Səfəvi şah I Abbası Venn diaqramında müqayisə edin.*

Fərqli

Fərqli

LAYIHƏ

13

NADİR ŞAHIN HAKİMİYYƏTİNƏ QARŞI XALQ ETİRAZLARI

XVIII əsrin 30–40-cı illərində Azərbaycanın təsərrüfat həyatı tə-nəzzülə uğramışdı. Nadir şahın köçürmə və vergi siyasəti əhalidə böyük narazılıq doğurmuşdu. Digər ərazilərə hərbi yürüşlər zamanı şa-ha qarşı çıxışlar baş verirdi.

Bu çıxışlar Nadir şah imperiyasını necə sar-sıtdı?

Azərbaycanda xalq hə-rəkəti. 1734-cü ildə Astara, sonra isə Şəki vilayətindəki Göynük mahalına daxil olan Biləcik kəndinin əhalisi üs-yan qaldırmışdı. Göynük mahalının digər kəndləri və qonşu Tala kəndlərinin sakinləri də üsyana qoşul-du. Nadir xan oraya böyük cəza dəstəsi göndərdi və etirazlar yatırıldı.

Nadir şah 1737-ci ildə böyük ordu ilə Mərkəzi Asiyaya və Hindistana yü-rüş etdi. Onun ölkədə ol-mamasından istifadə edən Car əhalisi **1738-ci ildə** üs-yan qaldırdı. Şahın qardaşı

Nadirin yürüşü zamanı Car əhalisinin istehkamlarının məhz Cingöz qalası olduğu güman edilir.

İbrahim xanın başçılıq etdiyi dəstə Car vilayətinə getdi. İbrahim xan döyüşdə öldürüldü. Onun ölüm xəbəri ildırım sürəti ilə yayılıb şah ordusunun əsgərləri arasında vahimə yaratdı. Şah əsgərləri qaçmağa başladılar. Qələbədə ruhlanan üsyançılar düşməni qovmaqla kifayətlənməyib onu təqib edir və bir sıra inzi-bati mərkəzləri mühasirəyə alırdılar. Onlar, demək olar ki, Şir-vandakı bütün karvan yollarına nəzarət edirdilər.

Nadir şah qardaşı İbrahim xan və oğulları ilə

Vəziyyətin ciddi olduğunu gören Nadir şah üsyançılara qarşı yürüşə özü başçılıq etməyi qərara aldı və 1741-ci ilin yazında Mərkəzi Asiyaya səfərini başa çatdıraraq ordusunu Car vilayətinə və Cənubi Dağıstana yönəltdi. Üsyan böyük çətinliklə yatırıldı.

Yalançı Səfəvi şahzadələrinin meydana çıxması. Ağır vergi siyasətindən narazı olan xalq «yaxşı hökmdar» arzulayırdı.

Sizcə, sadə kəndlilər «yaxşı hökmdar»ı necə təsəvvür edirdilər?

1743-cü ildə Şirvanda Səfəvi sülaləsinə mənsub olduğunu iddia edən yalançı şahzadə meydana çıxdı. O özünü Səfəvi şahı Sultan Hüseynin oğlu I Sam Mirzə elan etdi. I Sam Mirzə az müddət ərzində öz ətrafına böyük dəstə toplaya bildi.

Yalançı Səfəvi şahzadələrinin meydana çıxması nəyi göstərirdi?

Tezliklə Nadir şahə qarşı birgə hərəkət etməyə söz verən Qazıqumuxlu Surxay xan da I Sam Mirzənin düşərgəsinə gəldi. Onlar Yeni Şamaxıya — Ağsuya hücum edərək şəhəri tutdular. Yerli əhali I Sam Mirzəni sevinclə qarşıladı. Onun Ağsuda həyata keçirdiyi ilk tədbir Nadir şah tərəfindən qoyulmuş ağır vergiləri ləğv etmək oldu. Belə siyasət əhali içərisində I Sam Mirzənin nüfuzunu daha da artırdı.

I Sam Mirzəyə hakimiyyətdə uzun müddət qalmaq nəsisb olmadı. Tezliklə Nadir şah I Sam Mirzəyə qarşı oğlu Nəsrullah Mirzənin başçılığı altında nizami ordu göndərirdi. Şamaxı yaxın-

Ağsu şəhərində «Yeni Şamaxı»nın qalıqları

lığında baş vermiş döyüşdə I Sam Mirzə məğlub oldu. O qaçmaq istəyərkən ələ keçirilib edam edildi. Surxay xan Dağıstanda gizlənə bildi. I Sam Mirzə üzərində qələbə Şirvanda hərəkəti zəiflədə bilmədi.

1743-cü ilin sonunda özünü Səfəvi taxtının qanuni varisi kimi qələmə verən başqa bir şəxs — II Sam Mirzə peyda oldu. O, Təbrizdə üsyana başılıq etməyə cəhd göstərmiş, lakin tezliklə ələ keçirilib ifşa edilmişdi. Hakimiyyət dairələri ciddi rəqib saymayaraq onu azad buraxmışdılar. Uzun müddət sərgərdan həyat keçirdikdən sonra o, Dağıstanda özünə sığınacaq tapmışdı. Burada özünü Səfəvi sülaləsindən olan şahzadə kimi təqdim etmiş və əhalini buna inandırma bilmədi.

Yalançı şahzadə qısa müddətdə ətrafına xeyli tərəfdar topladı. O, Qazıqumuxlu Surxay xanın oğlu ilə ittifaq bağlayaraq Şirvanda genişlənməkdə olan azadlıq hərəkatında təşəbbüsü ələ ala bildi. Üsyançılar onun başçılığı altında Şirvanın mərkəzi olan Yeni Şamaxıya doğru irəlilədilər.

Sizcə, nə üçün yalançı Səfəvi şahzadələri ilk növbədə Şirvanda möhkəmlənməyə çalışırdılar?

Üsyan bütün Şirvanı bürümüşdü. Nadir şahın üsyanı yatırmaq üçün gördüyü tədbirlər isə heç bir nəticə vermirdi. Şabranla Dərbənd arasında Nadir şahın qoşunu ilə üsyançıların şiddətli toqquşmaları oldu. Şah qoşunu üsyançılar tərəfindən üç dəfə məğlub edildi.

II Sam Mirzənin başçılığı altındakı üsyanın I Sam Mirzənin üsyanı ilə oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

Üsyanın yatırılması. Osmanlı dövləti ilə müharibə aparan Nadir şah Şirvanda olan hadisələrin genişlənməsinə görə çox narahat idi. O, Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi imzalayıb əsas qüvvələri Azərbaycandakı üsyanları yatırmağa yönəltdi. Nadir şahın oğlu Nəsrullah Mirzə böyük bir qoşunla Şirvana gəldi.

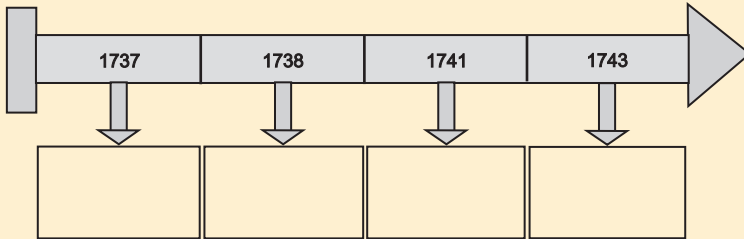
1743-cü ilin sonlarında Nəsrullah Mirzənin qoşunu üsyançılarla döyüşə girdi. Ağsu yaxınlığında baş vermiş döyüşdə II Sam

Mirzə məğlub edilib Ağsu qalasına çəkildi və Nəsrulla Mirzənin qoşununa müqavimət göstərməkdə davam etdi. Nəsrullah Mirzə Ağsu qalasını bir neçə gün mühasirədə saxladıqdan sonra top atəşi ilə ələ keçirə bildi. Şirvan üsyanı yatırıldı.

II Sam Mirzə kiçik bir dəstə ilə Ağsu qalasını tərk edib Gür-cüstana qaçdı, lakin gürcü çarı II Sam Mirzəni əsir alaraq Nadir şahə təhvil verdi.

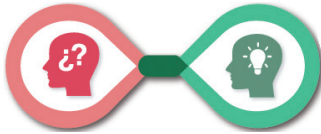
1. XVIII əsrin 30–40-cı illərinin ortalarında Azərbaycanada Nadir şahın əleyhinə olan üsyanların səbəblərini müəyyənəşdirin.
2. Nadir şahın əleyhinə olan üsyanların baş verdiyi bölgələri xəritədə göstərin.
3. Şirvan əhalisinin yalançı «Səfəvi şahzadələri»ni müdafiə etməsinin səbəbi nə idi?
4. Hansı amillər Nadir şahə üsyanları yatırmağa mane olurdu?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

14

NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASININ SÜQUTU

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə aparılan fasiləsiz müharibələr ölkənin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən bölgələri idarə edən bəzi hakimlərin

özbaşınalığı əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda qiyamlar baş verdi. İlk qiyamlardan biri Şəkiddə oldu.

Azərbaycanda xalq hərəkatı necə inkişaf etdii?

Şəki üsyanı. Şəki hakimi Məlik Nəcəfin qəddarlığı, ağır vergi siyasəti üsyanın başlanmasının başlıca səbəbi idi. Hələ 1741-ci ildə şəkililər Nadir şaha ərizə yazıb yerli hakim Məlik Nəcəfin özbaşınalığından, vergilərin artırılmasından şikayətlənmişdilər. Nadir şah əhalini sakitləşdirmək üçün Şəkiddə böyük nüfuzu olan Hacı Çələbini mahal üzrə vəkil təyin etdi. Hacı Çələbi Məlik Nəcəfin əməllərinin qarşısını almağa çalışdı. Əvəzində Məlik Nəcəf Hacı Çələbidən şaha şikayət etdi.

Qəzəblənmiş Nadir şah onların ikisini də Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə, öz hüzuruna çağırdı və Hacı Çələbinin asılmasını əmr etdi. Hacı Çələbi isə cəsarətlə Məlik Nəcəfin şahın təyin etdiyi vergiləri özbaşına artırdığını, bu yolla öz cibini doldurduğunu və xalqı şahdan narazı saldıqlığını bildirdi. Şah Hacı Çələbinin sözlərinə inanıb onu bağışladı və hətta vəkillik səlahiyyətini artırdı.

Azərbaycanda hansı hadisələr Şəkiddə xalq hərəkatının güclənməsinə şərait yaradırdı?

Şahın yanından qayıtdıqdan sonra Hacı Çələbi Məlik Nəcəfi daha çox sıxışdırmağa başladı. Məlik Nəcəf yenə ondan şaha şikayət etdi. Nadir şah Hacı Çələbini hüzuruna çağırdı. Bu dəfə edamdan yaxa qurtarmayacağını yaxşı dərk edən Hacı Çələbi şahın hüzuruna getməkdən imtina etdi. Öz tərəfdarlarını toplayıb Məlik Nəcəfi öldürdü və Şəki vilayətində hakimiyyətini ələ aldı.

Sizcə, nəyə görə Nadir şah Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi?

Hacı Çələbi boynu kəndirdə ola-ola Nadir şahın ittihamına qarşı deyir: “Məlik şahdan hansı tapşırığı alırsa-alsın buna bir neçə başqa tapşırıqlar da əlavə edir”. Nadir şah inanır, öz əmirlərinə acıqlanaraq söyləyir: “Hamınız bunu bilə-bilə səsinizi çıxara bilmədiyiniz bir zamanda bu şəkili Çələbi boynu kəndirdə ola-ola məndən qorxmayıb öz rəyini bildirdi. İndi görəcəksiniz, o, yenə nəşə bir iş törədəcək. Mən öz zənnimdə heç vaxt yanılmıram”.

Hacı Çələbinin bu hərəkətini necə qiymətləndirirsiniz? Nadir şahın bu sözləri onu necə xarakterizə edir?

Hacı Çələbinin bu addımı Azərbaycanda Əfşarlar xanədanının hakimiyyətinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. Daxili və xarici vəziyyət Nadir şaha qoşunu parçalayıb bir hissəsini Şəkiyə göndərmək imkanı vermirdi. Bu zaman Dərbənd, Cəbrayıl, Qarabağ, İrəvan bölgələrində və dövlətin cənub ərazilərində də çıxışlar davam edirdi.

Hacı Çələbinin Əfşarlar xanədanının hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə qalxmasına imkan yaradan şərtləri araşdırın.

Hacı Çələbi xan tezliklə Nadir şahın ordusunun Şəkiyə yürüş edəcəyini anladığına görə Şəki əhalisini «Gələsən-görəsən» qalasına köçürüb, oraya azuqə və sursat ehtiyatı topladı. 1744-cü ilin payızında Nadir şah Şəkiyə yürüş etdi, lakin uğur qazana bilmədi.

Sizcə, “Gələsən-görəsən” qalası öz adını doğrultdu ya yox?

«Gələsən-görəsən» qalasının qalıqları

1745-ci ilin əvvəllərində Nadir şah yenidən «Gələsən-görəsən» qalası üzərinə yeridi, yenə də uğur qazana bilmədi. Qəzəbindən Şəki şəhərinə od vurdurdu. «Gələsən-görəsən» qalasına beş ay davam edən basqınlardan sonra Nadir şah qala qarşısında üç min döyüşçü qoyub, özü buranı tərk

etdi. Yalnız **1746-cı ildə** ərzaq çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi.

Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi, lakin Azərbaycanda xalq hərəkatı zəifləmədi.

Sizcə, Hacı Çələbinin uzaqgörənliyi nədə idi?

Yeni çıxışlar. Nadir şahın öldürülməsi. Şirvan və Şəki üsyanlarından sonra Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti daha da pisləşdi. Hər yerdə dağıntı və aclıq hökm sürürdü.

Xalq kütlələrinin ağır vəziyyətinə baxmayaraq, əhali üzərinə yeni vergilər qoyulması haqqında fərmanlar verilir. Hökumətin bu tədbirləri xalq kütlələrinin yeni silahlı üsyanlara başlaması üçün təkan oldu.

Nadir şaha qarşı üsyanların XVIII əsrin əvvəlində baş verən üsyanlardan fərqli xüsusiyyətlərini araşdırın.

Bu dövrdə artıq Əf-sarlar dövləti tam tənə-zül keçirirdi. Dövlət əley-hinə çıxışlardan bərk təş-vişə düşən Nadir şah üs-yançılara qarşı cəza dəs-təsi göndərmək üçün qüv-və tapa bilmirdi. Üsyan-lar hamısı eyni vaxtda başlanırdı. Bu isə şah qüvvələrinin parçalanma-sına və maddi ehtiyatla-rın tükənməsinə səbəb olurdu. Aramsız mühari-bələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, əhalinin var-yox-dan çıxması, sosial zid-diyyətlər Nadir şahın im-periyasını süquta doğru aparırdı.

*Nadir şahın qəbirüstü abidəsi.
Məşhəd şəhəri. İran*

III Sam Mirzənin ha-kimiyyəti ələ keçirmək cəhdi. Azərbaycanın cənub vilayətlərində də vəziyyət sabit deyildi. Ərdəbildə başlamış güclü üsyanın başında özünü III Sam Mirzə kimi qələmə verən növbəti yalançı şahzadə dayanırdı. Əhalinin mərkəzi hökumətə qarşı narazılığın-dan istifadə edən III Sam Mirzə silahlı dəstələr yaradıb Təbrizdə hakimiyyəti ələ aldı. 1747-ci ildə Nadir şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

III Sam Mirzənin başçılığı altında olan üsyan I və II Sam Mirzələrin üsyanlarından necə fərqlənirdi?

Nadir şahın ölümündən sonra III Sam Mirzə qəti addımlar atdı. O, Nadir şah tərəfindən qoyulmuş idarə sistemini ləğv edib Təbrizdə pul zərb etdirdi. Azərbaycan xanlarına onun ali haki-

miyyətinə qəbul etmələri haqqında fərmanlar göndərdi. Öz müstəqilliklərini elan etməyə macal tapmış Azərbaycan xanları III Sam Mirzənin fərmanını cavabsız qoydular.

Sam Mirzə hakimiyyətdə uzun müddət qala bilmədi. Tezliklə Nadir şahın əmisi oğlu, İrəvan hakimi Əmiraslan xanın ordusu III Sam Mirzənin qoşununu məğlubiyyətə uğrattı, özünü isə edam etdi.

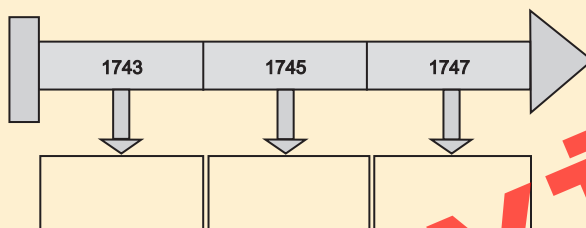
Azərbaycanda feodal dağınıqlığı dövrü başlandı. Azərbaycan müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlara, sultanlıqlara və mülüklərə parçalandı.

1. Şəki üsyanının Şirvan bölgəsində baş vermiş üsyanlarla oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edin.
2. Azərbaycanda Nadir şahə qarşı baş vermiş üsyanların səciyyəvi cəhətlərini müəyyən edin.

Üsyanlar pərakəndə idi	
Ağır vergi siyasətinə qarşı idi	
Üsyanlar mütəşəkkil idi	
Üsyanlar məhəlli xarakter daşıyırdı	
İştirakçılar yaxşı silahlanmışdı	

3. Nadir şahə qarşı olan üsyanların tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Nadir şah dövlətinin süqutu Azərbaycən üçün necə nəticələndi?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

Nadir şah Əfşar imperiyasından xanlıqlara – Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

Azərbaycan XVIII əsrin ortalarında

Nadir şahın ölümündən sonra yerli hakimlərin əl-qolu tam açıldı. Dövlətin ərazisində çoxlu sayda müstəqil xanlıq meydana gəldi. Belə xanlıqlardan biri hələ Nadir şahın sağlığında müstəqil olmağa təşəbbüs göstərən Şəki xanlığı idi.

Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?

Nadir şahın öldürülməsindən sonra Hacı Çələbi Şəki xanlığının siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər gördü. O, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək siyasəti həyata keçirməyə başladı. Qonşu Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarının xanlığa birləşdirilməsi bu istiqamətdə atılan ilk addım oldu. Hacı Çələbi xan sonra Təbrizə yürüş etdi, lakin bu yürüş uğursuz oldu. Bundan sonra Hacı Çələbi xan Şamaxı xanı ilə birləşib, **1748-ci ildə** Qarabağa yürüş etdi. Müttəfiqlər Qarabağ xanlığının ilk siyasi mərkəzi olan Bayat qalasını mühasirəyə aldılar. Tarixdə «Bayat savaşı» adlanan bu döyüş də Şəki xanlığı üçün uğursuz oldu.

Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlətin olmaması qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətinə şərait yaradırdı. Gürcü çarı II İrakli Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək üçün tez-tez işğalçı yürüşlər edirdi. Onun öz siyasətini həyata keçirməsində isə əsas maneə Şəki xanlığı idi.

Gürcü çarı II İrakli nə üçün Şəki xanlığını özü üçün əsas maneə hesab edirdi?

«**Qızılqaya xəyanəti**». Şəki xanlığı ilə təkbaşına mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən II İrakli hiyləgər bir tədbirə əl

“1751-ci ildə gürcü çarları Teymuraz və İrakli Hacı Çələbini məğlub etmək və Şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün Cara yürüş etdilər və çoxlu qoşunları olmasına baxmayaraq, ağır məğlubiyyətə uğradılar”.

atdı. «Parçala, hökm sür» düşüncəsi ilə digər Azərbaycan xanlıqlarının Şəki xanına qarşı ittifaqını yaratmağa çalışdı. Bu məqsədlə o, ilk olaraq, Qarabağ xanı Pənahəli xanla ittifaq bağladı. Pənahəli xandan sonra bu ittifaqa Gəncə, Qaradağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da qoşuldu.

1752-ci ildə müttəfiqlər Gəncə yaxınlığında Qızılqaya deyilən yerdə müşavirə üçün toplaşdılar. Gürcü çarı isə müttəfiqlərinə xəyanət edərək danışıqlara gəlmiş Azərbaycan xanlarını mühasirəyə alıb əsir götürdü. Bu hadisə tarixdə «Qızılqaya xəyanəti» adlanır.

Bu xəbəri eşidən Hacı Çələbi xan Azərbaycan xanlarını azad etmək üçün gürcü çarının qoşununa hücum etdi. Bu döyüşdə xanın özünün başçılıq etdiyi süvari qoşunu düşməni ağır məğlubiyyətə uğratdı. Azərbaycan xanları azad edildi.

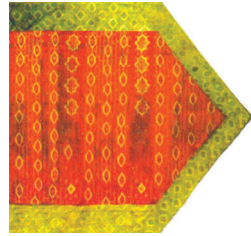

Sizcə, Hacı Çələbi xan ona qarşı ittifaq bağlamış Azərbaycan xanlarını nə üçün xilas etdi?

Bu qələbədən sonra Hacı Çələbi xan Qazax və Borçalı mahallarını da azad edərək Azərbaycana qayıtdı və öz xanlığının tərkibinə daxil etdi. Sonralar gürcü çarı yenidən Qazax və Borçalı mahallarını işğal edə bildi.

Qazax və Borçalı hansı hadisə nəticəsində gürcü hakiminə təbə edilmişdi?

Şəki xanlığının bayrağı

Şəki xanlığının gerbi

Şəki xanlığının pulu

Şəki xanının süvariləri döyüşdə. Şəki Xan sarayının divar rəsmlərindən

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini davam etdirən Hacı Çələbi xan **1755-ci ildə** Şirvana yürüş etdi. Quba xanı Hüseynəli xanın Şamaxı xanına kömək etməsi nəticəsində Hacı Çələbi xanın bu yürüşü uğursuz oldu.

Azərbaycan xanlıqları arasında çekişmələr, ara müharibələri, xarici dövlətlərin müdaxiləsi və iqtisadi zəiflik ölkənin birləşdirilməsi cəhdlərinin gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

Hacı Çələbi xanın hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı Azərbaycanda ən güclü siyasi qurum idi. Bu xanlıq şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarının gürcü çarları tərəfindən işğalının qarşısını aldı. Hacı Çələbi xan Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələr saxlamış ilk Azərbaycan xanlarındanıdır. Hacı Çələbi xan quruculuq işləri apararaq Şəkiddə məscid, mədrəsə və digər ictimai binalar tikdirdi. Vergi sistemini nizama saldı.

Hacı Çələbinin hakimiyyətə xalqın köməyi ilə gəlməsini hansı faktlar təsdiq edir?

Rus tarixçisi Pyotr Butkov Hacı Çələbini xalq içərisindən çıxmış şəxs kimi qiymətləndirir və onun hakimiyyətə xalqın köməyi ilə gəldiyini qeyd edirdi.

Mənbə əsasında Hacı Çələbi xanın dövlətçilik fəaliyyətini dəyərləndirir.

Şəki xanlığının zəifləməsi. Hacı Çələbi xandan sonra hakimiyyətə onun oğlu Ağakışi xan gəldi, lakin o, tezliklə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Ağakışi xanın ölümündən sonra xanlıqda hakimiyyət uğrunda mübarizələr dövrü başladı. Əvvəlcə hakimiyyətə Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xan gəldi. Onun hakimiyyətə gəlməsinə yerli əhali və Quba xanı Fətəli xan kömək etmişdi. Bu səbəbdən bir müddət Hüseyn xan Fətəli xanla müttəfiqlik siyasəti yürütdü. **1767-ci ildə** Hüseyn xan Quba xanı Fətəli xanla birlikdə Şamaxı xanlığının ərazisini öz aralarında bölüşdürdülər. Bir il sonra isə Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub

Şəki xanının oğlanları. Şəki Xan sarayının divar rəsmlərindən

edərək onun hakimiyyəti altında olan Şamaxı xanlığının digər hissəsini də Quba xanlığına bir ləşdirdi. Hüseyn xanın dövrü hakimiyyət uğrunda çəkişmələrlə səciyyəvi idi.

XVIII əsrin 80-ci illərində hakimiyyətə onun oğlu Məhəmməd-həsən xan gəldi. Məhəmməd-həsən xanın zamanında xüsusi **qanunnamə** qəbul edilmişdi. Bu qanunnamədə vergilər, feodal münasibətləri, sosial təbəqələrin hüquq və vəzifələri nizama salınmışdı.

Qanunnamənin qəbul edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

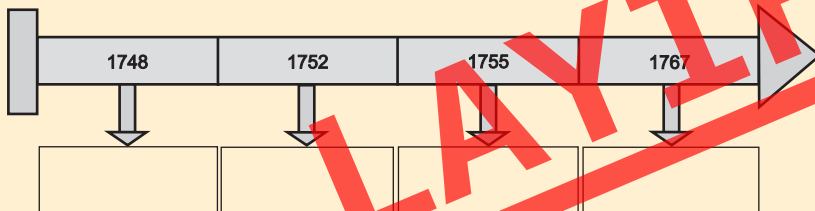
XVIII əsrin sonlarında Şəki xanlığında hakimiyyətə Səlim xan gəldi. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr və digər xanlıqlarla mübarizələr nəticəsində Şəki xanlığı zəiflədi.

1. XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda siyasi-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin səbəbləri nə idi?
2. Şəki xanlarının dövlətçilik fəaliyyətlərini müqayisə edərək cədvəl tərtib edin.

Hacı Çələbi xan		Hüseyn xan
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

3. Xanlıqlar arasında münaqişələr ölkənin iqtisadiyyatına necə təsir göstərə bilərdi? Mülahizələrinizi əsaslandırın.
4. XVIII əsrin ikinci yarısında qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətinə hansı amillər şərait yaradırdı?
5. «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsinə öz münasibətinizi bildirin və onu müzakirə edin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

16

AZƏRBAYCANIN CƏNUB XANLIQLARI

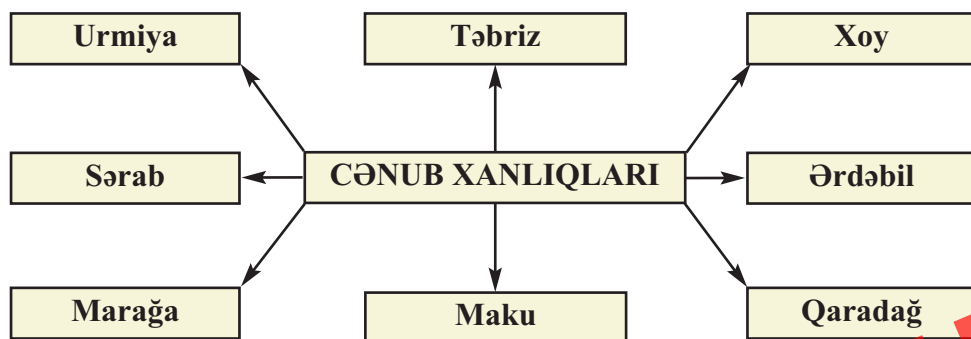

Nadir şah Əfşar dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub əraziləri də ayrı-ayrı xanlıqlara parçalandı. XVIII əsrin sonlarında bu xanlıqların çoxu Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdü.

Azərbaycanın cənub torpaqlarında hansı xanlıqlar yarandı?

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın cənub ərazilərində Urmiya, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Qaradağ, Xoy, Maku və Sərab xanlıqları yarandı. Şimal xanlıqlarından fərqli olaraq, cənub xanlıqları müstəqilliklərini qısa müddət sonra itirdilər.

Urmiya xanlığı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri Urmiya xanlığı idi. Xanlığın əsasını Fətəli xan Əfşar qoymuşdu. O, Nadir şahın əmisi oğlu idi. Mərkəzləşdirmə siyasəti həyata keçirən Fətəli xan Əfşar Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini birləşdirməyə nail olmuşdu. O, cənub xanlıqlarının əksəriyyətini — Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını Urmiya xanlığına tabe edə bilmişdi.

Fətəli xan Əfşar

Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının da birləşdirilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə bəzi xanlıqlara müttəfiqlik haqqında müraciətlər etmişdi. Əvvəlcə o, İrəvan xanlığını Urmiya xanlığı ərazilərinə birləşdirmək istədi, lakin onun İrəvan xanlığını tabe etmək cəhdi baş tutmadı. **1759-cu ildə** Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir neçə aylıq mühasirəsindən sonra Qarabağ xanı Pənahəli xan Urmiyadan asılılığı qəbul etdi. Qarabağ xanlığı asılı vəziyyətə salındıqdan sonra İrəvan və Şəki xanlıqları da qısa müddətə Urmiya xanlığına tabe edildi.

Fətəli xan Əfşar yalnız Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti həyata keçirmir, İranı da tabe etmək istəyirdi. Bu mübarizədə Fətəli xan Əfşarın əsas rəqibi Şiraz hakimi Kərim xan Zənd idi. Fətəli xan Əfşar bir neçə döyüşdə Kərim xan Zəndə qalib gəldi. Fətəli xan Əfşarın güclü olduğunu gören Kərim xan Fətəli xana qarşı mübarizədə hiyləyə əl atdı. O, Azərbaycan xanları arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi. Bu məqsədlə o, digər Azərbaycan xanları — qarabağlı Pənahəli xan və xoylu Şahbaz xanla ittifaq bağladı.

Sizcə, nə üçün Pənahəli xan Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaqa daxil oldu?

Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları Urmiya şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər əhalisi Fətəli xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müdafiə olunurdu. Urmiya şəhəri düz doqquz ay mühasirədə qaldı. Nəhayət, **1763-cü ildə** şəhər ələ keçirildi. Fətəli xan Əfşarın məğlub edilməsindən sonra Urmiya xanlığı zəiflədi. Urmiya xanlığından asılı olan xanlıqlar öz müstəqilliklərini bərpa etdilər.

Beləliklə, Azərbaycan xanları arasında birliyin olmaması, onların bir-birinə qarşı xarici qüvvələrlə ittifaqa girməsi nəticə

sində ölkəmizi vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək məqsədilə göstərilən növbəti cəhd də baş tutmadı.

Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Təbriz xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Təbriz xanlığının əsasını əfşar tayfasından olan Əmiraslan xan qoymuşdur. O, mərkəzi Təbriz olmaqla, müstəqil dövlət yaratmaq siyasəti yürüdü. Qısa müddət ərzində Ərdəbil və Qaradağ xanlıqlarını özünə tabe edən Əmiraslan xan Azərbaycanın şimal xanlıqlarını da Təbriz xanlığına birləşdirmək istəyirdi. Onun bu siyasəti uğursuz oldu. Təbriz xanlığı Urmiya xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

1763-cü ildə Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zənd və müttəfiqləri tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Təbriz xanlığı müstəqilliyini bərpa etdi.

Xoy xanlığı. Azərbaycanın cənubundakı ən güclü xanlıqlardan biri də Xoy xanlığı idi. Xanlığın əsasını Şahbaz xan qoymuşdu. Urmiya xanlığının zəifləməsindən sonra Xoy xanlığı cənubda ən güclü xanlıq idi. Əhməd xan (1763–1786) bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ və Təbriz xanlıqlarını asılı vəziyyətdə saxlamış, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilmişdi.

XVIII əsrin axırlarında Xoy xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Daxili çəkişmələr nəticəsində xanlıq zəifləyib müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış bu xanlığın əsası şahsevən tayfasından olan Bədir xan tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq bir müddət Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. **1784-cü ildə** qubalı Fətəli xan Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş edərək Ərdəbil və ətraf əraziləri ələ keçirmiş, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilmişdi. Ərdəbil xanlığı da XVIII əsrin sonlarında öz müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı hansı cənub xanlığının tərkibində olmuşdu?

Qaradağ xanlığı. Xanlığın əsasını XVIII əsrin ortalarında Kazım xan qoymuşdu. Xanlığın mərkəzi Əhər şəhəri idi. Xanlıq müxtəlif vaxtlarda Urmiya, Qarabağ xanlıqlarından asılı olmuşdur. **1782-ci ildə** Qarabağ və Xoy xanlıqları arasında bölüşdürülərək öz müstəqilliyini itirmişdir.

Maku xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Maku xanlığının əsası Bayat tayfasının başçısı Əhməd xan tərəfindən qoyulmuşdur. Maku xanlığı XVIII əsrin sonlarında müstəqilliyini itirmişdir.

Sərab xanlığı. Xanlıq türk şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747–1786) tərəfindən yaradılmışdır. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Sadıq xan Şəqaqinin dövründə xanlıq güclənmişdi. XVIII əsrin sonunda Sərab xanlığı da müstəqilliyini itirdi.

Marağa xanlığı. Xanlığın əsasını müqəddəm tayfasının başçısı olan Əliqulu xan qoymuşdur. Xoy, Ərdəbil, Maku və Sərab xanlıqları kimi Marağa xanlığı da XVIII əsrin sonlarında müstəqilliyini itirmişdir. Müstəqilliyini itirən bu xanlıqlar Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir.

1. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda feodal dağılıqlığının səbəbləri nə idi?

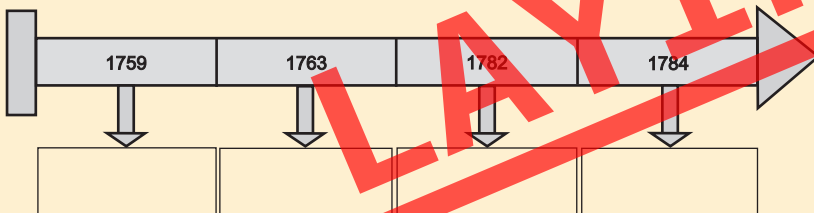
2. Urmiyalı Fətəli xanın mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsi necə oldu?

3. Kərim xan Zənd Fətəli xana qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün hansı siyasəti yürütdü?

4. Azərbaycanda feodal dağılıqlığı ölkənin gələcək siyasi və iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilərdi? Müləhizələrinizi yazın.

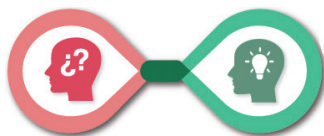
5. Azərbaycanın cənub xanlıqlarının hansı ümumi cəhətləri var idi? Xəritə üzərində iş. Xəritədə (səh. 85) Azərbaycanın cənub xanlıqlarını göstərin. Onların coğrafi mövqeyinin siyasi vəziyyətlərinə təsirinə dair müləhizələr irəli sürün.

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

17

QUBA XANLIĞI — ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

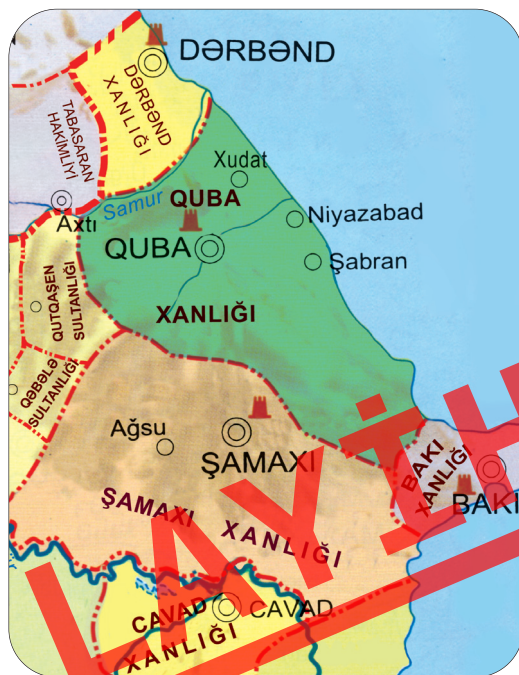
Nadir şahın imperiyası süqut etdikdən sonra Quba xanlığı da müstəqil oldu. Qubalı Fətəli xan öz dövlətini möhkəmləndirərək Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd göstərdi.

Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?

Xanlığın yaranması. Quba xanlığı çox əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə malik idi. Dağlıq ərazilərdə yerləşməsi və müdafiə qalalarının çoxluğu xanlığın xarici hücumlardan müdafiəsini asanlaşdırırdı. Ticarət yolları üzərində olması isə xanlığın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bütün bu amillər Quba xanlığının qısa müddətdə güclənməsinə şərait yaratdı.

Düşmən hücumlarından və feodal ara müharibələrindən daha çox zərər çəkmiş qonşu ərazilərin əhalisi Quba xanlığının torpaqlarında məskunlaşmışdılar. Bu isə xanlığın iqtisadi və hərbi gücünün artmasına səbəb olurdu.

■ Quba xanlığı

Quba xanı Fətəli xan

Quba xanlığının hərbi gücü və iqtisadi inkişafı xanlığın əsasını qoyan Hüseynəli xanın fəal xarici siyasət yürütməsinə şərait yaradırdı. Bu siyasətin məqsədi Azərbaycan torpaqlarını xanlığın hakimiyyəti altında birləşdirmək idi. İlk olaraq iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıyan Salyan ərazisi Quba xanlığına birləşdirildi. **1757-ci ildə** baş verən bu hadisə gələcəkdə Bakı və Şamaxı xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsinə imkan yaratdı.

Salyanın birləşdirilməsinin Bakı və Şamaxı xanlıqlarının tabe edilməsinə şərait yaratmasını xəritə əsasında izah edin.

Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi. Hüseynəli xandan sonra hakimiyyətə Fətəli xan (1758–1789) gəldi. Hakimiyyətə gəldiyi ilk vaxtlardan o, özünü müdrik dövlət xadimi və bacarıqlı sərkərdə kimi tanıtdı. Quba və digər qonşu xanlıqların əhalisinin hörmətini və nüfuzunu qazandı.

Fətəli xan görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat olmuşdur. O, rus, fars və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Rus generalı Aleksandr Suvorov Fətəli xanı olduqca ağıllı, mərd, yorulmaz, təşəbbüskar və güclü şəxs kimi xarakterizə edirdi.

Rus tarixçisi Pyotr Butkov yazırdı: “Fətəli xan dərin ağıl sahibi idi. Siyasəti bilirdi, cəsur, təşəbbüskar və yorğunluq bilməyən adam idi. Azərbaycanda torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək onun siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi”. Rus alimi Samuil Qmelin yazırdı: “Fətəli xan heç bir məzhəb ayrı-seçkiliyinə yol vermirdi”.

Birləşdirmə siyasətini uğurla davam etdirən Fətəli xan ilk olaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını özünə tabe etməyi qərara aldı. Ərazisi kiçik, əhalisi az olan Dərbənd xanlığı hərbi cəhətdən o qədər də güclü deyildi. Yerli əhalinin onlardan çoxlu vergi alan Dərbənd xanından narazı olması və Fətəli xandan kömək istəməsi bu işi daha da asanlaşdırdı.

Dərbənd xanı əhaliyə zülm edir, onlardan zorla və həddindən artıq vergi tələb edir, narazı olanları cəzalandırırdı. Xanın bu ədalətsizliyi xalqın narazılığını artırırdı. Əhali bu zülmədən azad olmaq üçün Qubalı Fətəli xana müraciət edərək ondan kömək istəmişdi.

XVIII əsr rus tarixçisi Mixail Çulkov

Dərbənd əhalisinin Qubalı Fətəli xana kömək üçün müraciətini necə qiymətləndirirsiniz? Mülahizələr irəli sürün və onları əsaslandırın.

1759-cu ildə Dərbənd Quba xanlığına birləşdirildi. Bu hadisə Quba xanlığının strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Əvvəlki siniflərdə əldə etdiyiniz biliklər və xəritə əsasında Dərbəndin strateji əhəmiyyətini izah edin.

Fətəli xan Bakı xanlığını da Quba xanlığına birləşdirmək istəyirdi. Xəzər dənizinin başlıca limanı olan Bakı ölkənin xarici ticarət mərkəzlərindən biri idi. İqtisadi əhəmiyyətinə baxmayaraq, Bakı xanlığı hərbi cəhətdən güclü deyildi. Bu, qonşu xanlıqların hücumlarına şərait yaradırdı. Ona görə də Bakı xanlığının əhalisi Quba xanlığına birləşməklə şəhərin daha yaxşı müdafiə olunacağına ümid edirdi. Əhali həm də Fətəli xanın sənətkarlıq və ticarətin inkişafını himayə etdiyini bildirdi, buna görə Bakının Quba xanlığına birləşdirilməsinə tərəfdar idi.

Xanlıqların dinc yolla birləşdirilməsi nəyin göstəricisi idi?

Fətəli xan Bakını Quba xanlığına birləşdirmək üçün «nikah diplomatiyası»ndan istifadə edib. Bakı xanı ilə qohum oldu. **1767-ci ildə** Bakı Quba xanlığına birləşdirildi. Rəsmi sənədlərdə Fətəli xan «Qubanın, Dərbəndin, Bakının və Salyanın hakimi» adlanırdı. Bakı Quba xanlığının iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı, çünki Bakı dəniz ticarətindən, neft və duz hasilatından böyük gəlir götürürdü.

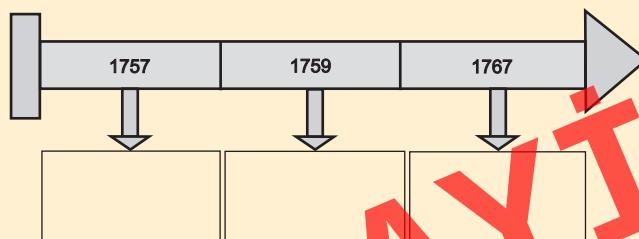
Beləliklə, Salyan ərazisinin, Dərbənd və Bakı xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsi ilə şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

1. Quba xanlığının digər xanlıqlardan fərqli cəhətləri nədən ibarət idi?
2. Quba xanlığının güclənməsinə hansı amillər şərait yaradırdı?
3. Dərbənd və Bakı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsinin hansı oxşar cəhəti vardı?
4. «Ərazilərin Quba xanlığına birləşdirilməsi» cədvəlini dəftərinizə çəkin və tamamlayın.

Ərazi	Tarix	Nəticə
Salyan		
Dərbənd		
Bakı		

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

18 QUBA XANLIĞI – BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi siyasətinin ikinci mərhələsi o qədər də asan olmadı. Digər Azərbaycan xanlıqları dinc yolla birləşmək istəmədilər.

Hansı xanlıqlar Quba xanlığının tabeliyinə keçməkdən imtina etdilər?

Şamaxı və Cavad xanlıqlarının birləşdirilməsi. Dərbənd və Bakı xanlıqlarının birləşməsindən sonra Fətəli xanın məqsədi Şamaxını özünə tabe etmək idi. O, Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi, çünki Şamaxı coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşirdi. Şamaxı xanlığının ərazisi, demək olar ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarının mərkəzində yerləşirdi. Xanlığın Quba xanlığına birləşdirilməsi siyasi cəhətdən də əhəmiyyətli idi. Belə ki, Şamaxı qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdu. Şamaxının birləşdirilməsi həmçinin strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bununla gələcəkdə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının, həmçinin Azərbaycanın cənub torpaqlarının birləşdirilməsinə şərait yarana bilərdi.

Sizcə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqları kimi, Şamaxını da dinc yolla birləşdirmək istəyirdi, ona görə də Şamaxı xanlığı ilə danışıqlar apardı. Əldə edilən razılaşmaya görə, Quba xanlığı Şamaxı xanlığını xarici hücumlardan qorumaq idi. Övəzində isə Şamaxı xanlığı hər il Quba xanlığına müəyyən miqdarda ödəniş verəcək-

di. Tezliklə Şəki xanlığına arxalanan Şamaxı xanı isə bu razılaşmadan imtina etdi. Ona görə də Qubalı Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etməyi qərara aldı. Fətəli xan Şəki xanına Şamaxı xanlığını öz aralarında bölüşdürməyi təklif etdi.

Nə üçün Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etmək istəyirdi?

1767-ci ildə Şamaxı xanlığı iki xanlıq arasında bölüşdürüldü. Bir il sonra isə Fətəli xan Şamaxı xanlığını tamamilə Quba xanlığına birləşdirdi.

Şamaxı xanlığından sonra **1768-ci ildə** Muğanda yerləşən Cavad xanlığı da Quba xanlığına birləşdirildi. Cavad xanlığı könüllü olaraq Quba xanlığının himayəsini qəbul etdi. Muğan ərazisinin birləşdirilməsi Azərbaycanın cənub torpaqlarına yol açdı.

Azərbaycan Respublikasının siyasi xəritəsində Cavad xanlığının yerləşdiyi ərazini müəyyən edin.

Beləliklə, Fətəli xan şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. Bu, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində ən uğurlu təşəbbüs idi.

Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi mühüm siyasi-iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Ara müharibələri azalır, xarici hücumların qarşısı alınırdı. Bu isə iqtisadi inkişafa şərait yaradırdı. Ona görə də qonşu xanlıqların əhalisi — kəndlilər, sənətkar və tacirlər, həmçinin feodalların bir hissəsi birləşdirmə siyasətinə rəğbətlə yanaşırdılar.

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti haqqında mülahizələr irəli sürün.

Öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan iri feodal hakimlər isə Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxır və müqavimət göstərirdilər.

İri feodallar Fətəli xanın birləşdirmə siyasətini nəyə görə özləri üçün təhlükə hesab edirdilər?

Birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxanlarla mübarizə. Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrin də mənafeyinə uyğun deyildi. Feodal ara müharibələri yeni mərhələyə daxil oldu. Tezliklə digər xanlıqlar Fətəli xana qarşı müharibəyə başladılar. Bunun üçün müxtəlif ittifaqlar yaratdılar. Bu ittifaqlardan birinə Qarabağ xanlığı, Şəki xanlığı və keçmiş Şamaxı hakimi, digərinə isə Dağıstan hakimləri daxil idilər. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi vəziyyətin yenidən gərginləşməsinə səbəb oldu. Belə vəziyyət isə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrə əlverişli şərait yaratdı. Bunlardan biri də Cənubi Qafqazda hakimiyyətə can atan gürcü çarı II İrakli idi. II İrakli Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə idi, lakin Fətəli xana qarşı açıq çıxış etməyə cəsarət etmir, fürsət gözləyirdi. Bu fürsət yarandı. O, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Quba xanlığına qarşı yaranmış ittifaqına daxil oldu.

Mənbə əsasında Azərbaycan xalqının birləşdirmə siyasətinə rəğbətinin səbəblərini şərh edin.

1774-cü ildə Qaraqaytaq hakimi Əmir Həməzənin və digər Dağıstan hakimlərinin birləşmiş qüvvələri Quba xanlığına hücum etdilər. Əmir Həməzə Fətəli xanın qohumu idi. Fətəli xan Əmir Həməzənin bacısı Tuti Bikə ilə evlənmişdi. Xudat yaxınlığında — Gavduşan çölündə baş vermiş döyüşdə Fətəli xan məğlub oldu. O, Dərbəndə qayıda bilmədi və yaralı halda Salyana çəkildi. Əmir Həməzənin başçılıq etdiyi birləşmiş qüvvələr isə Dərbəndə hücum etdilər. Əmir Həməzə əvvəlcə hiyləyə əl atdı. O, Tuti Bikəyə xəbər göndərirdi ki, guya döyüşdə həlak olmuş Fətəli xanın cənazəsini gətirmişdir. Tuti Bikə qardaşının bu yalanına inanmadı və Dərbəndin müdafiəsinə başçılıq etməyi öz üzərinə götürərək qala müdafiəçilərinə düşməyə müqavimət göstərməyi əmr etdi.

“Tuti Bikə şəhəri mərdliklə müdafiə edirdi. O, qala divarları üzərində şir kimi duraraq hər şeyə özü rəhbərlik edirdi. Qala toplarının atəşi ilə düşməni qorxuya salırdı”.

Tarixçi Yevgeni Kozubski

Tuti Bikə

Dərbəndin mühasirəsinin uzanmasından istifadə edən Fətəli xan dəniz vasitəsilə qalaya qayıtdı. Dərbənd doqquz ay qəhrəmancasına müdafiə edildi. Birləşmiş qüvvələrə qarşı təkbaşına mübarizənin çətin olduğunu gören Fətəli xan kömək üçün Rusiyaya müraciət etdi. Fətəli xanın elçiləri Rusiya çariçası II Yekaterina tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Qafqazdakı rus qoşunu Dərbəndə gəldi.

Fətəli xanın kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinə münasibət bildirin.

1775-ci ildə Əmir Həmzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib, rus qoşunları ilə döyüşə girdi və məğlub oldu. Rus qoşunu Dərbəndə daxil oldu. Bundan narazı olan Osmanlı dövləti Rusiya hökumətinə etirazını bildirdi. Osmanlı dövləti ilə yenidən mühari bə etmək istəməyən Rusiya öz qoşununu geri çəkdi.

Tuti Bikəni Azərbaycanın hansı qadın hökmdarı ilə müqayisə etmək olar?

Fətəli xan diplomatik yolla Qarabağı da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi, lakin onun bu niyyəti baş tutmadı. **1780–1781-ci illərdə** o, Qarabağa hərbi yürüşlər etdi, amma bu yürüşlər də uğursuzluqla nəticələndi.

Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş. Fətəli xan Azərbaycanın yalnız şimal xanlıqlarını deyil, cənub torpaqlarını da öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyirdi. Fətəli xanın planlarından biri də keçmiş Səfəvilər dövlətinin sərhədlərinin bərpa edilməsi idi. Ona görə də o, Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş etdi. **1784-cü ildə** Fətəli xan Ərdəbili və Meşkini ələ ke-

etmək planı var idi. Ona görə də Rusiya da bu yürüşə qarşı çıxdı və Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk etməyi tələb etdi. Rusiya ilə münasibətləri pisləşdirmək istəməməsi və digər xanlıqların narazılığı Fətəli xanı geri çəkilməyə məcbur etdi.

Nə üçün Rusiya Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk etməyi tələb etdi?

1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Quba xanlığı zəiflədi. Onun dövründə birləşdirilmiş xanlıqlar yenidən müstəqil oldular.

1. Qubalı Fətəli xan birləşdirmə siyasətinin birinci mərhələsində hansı xanlıqları özünə tabe etmişdi?

2. Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında razılaşmanın şərtləri necə idi?

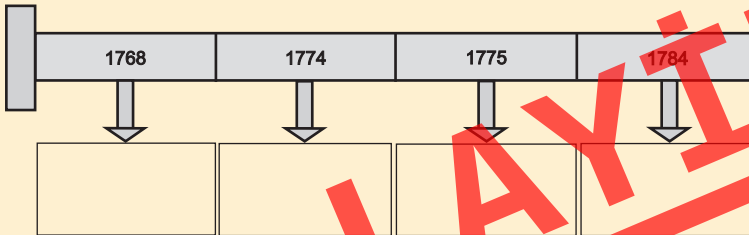
3. Qubalı Fətəli xanın dövlətçilik fəaliyyətini müzakirə edin və digər hökmdarlarla müqayisə edin.

4. Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə aid cədvəli dəftərinizə çəkin və işləyin.

Mərhələ	Xanlıq	Birləşdirmə tarixi	Əhəmiyyəti
I mərhələ			
II mərhələ			

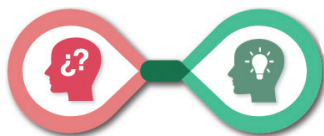
5. Xarici qüvvələr nə üçün vahid və güclü Azərbaycan dövlətinin yaranmasını istəmirdilər? Müasir dövrlə əlaqələndirin.

6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.

LAYIHƏ

19 QARABAĞ XANLIĞI – BƏYLƏRBƏYİLİKDƏN XANLIĞA

Səfəvilər dövründə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan xanlıqlarından birinə çevrildi.

Bəs Qarabağ xanlığı necə gücləndi?

Xanlığın yaranması. Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşir tayfasının başçısı Pənahəli xan (1748–1763) qoymuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdu.

Xanlığın əhalisini, əsasən, cavanşir, iyirmidördlər, otuzikilər, kəbirli, baharlı və kolanı türk tayfaları təşkil edirdi. Bundan başqa, xanlığın ərazisində az sayda xristian-albanlar da yaşayırdılar.

Qarabağ bəylərbəyi və tayfaları hələ **1736-cı ildə** Muğan qurultayında Nadir xanın şah seçilməsinə qarşı çıxmış, qanuni hakimiyyətin Səfəvilərə məxsus olduğunu bildirmişdilər. Ona görə də hakimiyyətə gələn Nadir şah Qarabağ tayfalarını cəzalandıraraq onları Xorasan vilayətinə və Əfqanıstana sürgün etmişdi. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra

Pənahəli xan

Şuşa qalasının gümüş açarları

Şuşa qalası

“Məliklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə yazıb bildirirdilər ki, Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər ona qarşı tədbir görülməsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaq”.

Mirzə Adıgözəl bəy. “Qarabağnamə”

«Bayat savaşı». Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian-alban məlikləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri — Şamaxı xanı və məliklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının məliklər üçün faydası nə idi?

Xanlığın paytaxtının Şuşaya köçürülməsinin səbəbi nə idi?

Bayat savaşında əldə edilən qələbəyə baxmayaraq, qala coğrafi baxımdan əlverişli yerdə deyildi. Ona görə də əvvəlcə Ağdam yaxınlığında Şahbulaq qalası inşa edildi. Nəhayət, Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Şuşada müdafiə qalasının tikintisi başa çatdırıldı. Bundan sonra Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanan Şuşa inkişaf edərək Azərbaycanın siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Şuşanın siyasi və iqtisadi mərkəz kimi inkişafının səbəbi nə idi?

Qarabağ xanlığının güclənməsi. Bayat savaşından sonra Qarabağ xanlığının nüfuzu artdı. Bu isə Pənahəli xana xanlığın ərazilərini genişləndirmək imkanı verdi. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salındı.

Qarabağ xanlığının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan xristian-alban mülkəkləri tabe edildi. İlk olaraq, Vərəndə məliyi Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Xaçın məliyi əvvəlcə müqavimət göstərsə də, Ballıqaya döyüşündə məğlub edildi və Pənahəli xana tabe olduğunu qəbul etdi. Tədricən digər mülkəklər — Dizaq, Çiləbörd, Gülüstən (Talış) da Qarabağ xanından asılılığı qəbul etdilər. Buna baxmayaraq, onlar məkrli siyasətlərini davam etdirir, gizli olaraq xarici qüvvələrlə, xüsusən çar Rusiyası ilə əlaqələr saxlayır və onları Qarabağa yürüşə təhrik edirdilər.

1757-ci ildə Məhəmməd həsən xan Qacarın qoşunu Qarabağa yürüş etdi. «Xatın arxı» adlı yerdə baş vermiş döyüşdə Qarabağlılar qalib gəldi. Məhəmməd həsən xan geri qayıtmağa məcbur oldu.

Fətəli xan Əfşarın Qarabağa yürüşü. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti həyata keçirən Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar cənub xanlıqlarını özünə tabe etdikdən sonra Pənahəli xanın yanına elçilər göndərərək, Qarabağın da ona tabe olmasını

tələb etdi. Pənahəli xan isə bu tələbi rədd etdi. **1759-cu ildə** Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanı mühasirəyə aldı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra Pənahəli xan asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu, lakin bu asılılıq çox davam etmədi. Pənahəli xan asılılığa son qoymaq üçün Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin onunla ittifaqə girmək təklifini qəbul etdi.

Fətəli xan Əfşar hansı xanlığın hakimi idi?

Pənahəli xanın istiqlaliyyətinin şöhrəti, qoşununun çoxluğu və qüdrəti hər yərə yayıldı. Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qarabağ xanları onunla müttəfiq olmaq istədiklərini bildirdilər. O, Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qarabağın Mehri mahallarına sahib oldu. Azərbaycanın böyük hissəsi ona tabe olmuşdu.

Mirzə Camal Cavanşir. "Qarabağ tarixi"

Pənahəli xanın dövlətçilik fəaliyyətini dəyərləndirin.

Pənahəli xanın Kərim xan Zəndlə ittifaq bağlamasına münaşibət bildirin.

1763-cü ildə müttəfiqlər Fətəli xan Əfşarı məğlub etdilər. Kərim xan Zənd isə Pənahəli xana xəyanət edərək onun Qarabağa qayıtmasına icazə verməyib Şirazda saxladı.

Qarabağ xanlığı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə. Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə oğlu İbrahimxəlil xan (1763–1806) gəldi. O, xristian-alban müləklərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasətini davam etdirdi.

1768–1774-cü illərdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsi xristian-alban müləklərini yeni-

İbrahimxəlil xan

dən fəallaşdırdı. Onlar gizli müraciət edib Rusiyanı Azərbaycana yürüşə çağırdılar. Bu dövrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün kifayət qədər hərbi gücü yox idi, həm də beynəlxalq şərait Rusiya üçün əlverişli deyildi. Ona görə də kiçik müqavimətə baxmayaraq, İbrahimxəlil xan məlikləri tabe etdi.

Qubalı Fətəli xan və İbrahimxəlil xan arasında ziddiyyətin səbəbini izah edin.

Qubalı Fətəli xanın qonşu xanlıqları tabe etmək siyasəti Qarabağ xanlığı ilə münafişəyə səbəb oldu. İbrahimxəlil xan Qarabağ xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyirdi. Ona görə də Quba xanlığından asılı olmaq təklifini qəbul etmədi. **1780–1781-ci illərdə** Fətəli xanın Qarabağa yürüşləri uğursuz oldu.

Beləliklə, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlıq nəinki Azərbaycanın, demək olar, bütün Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi qurumlarından birinə çevrildi.

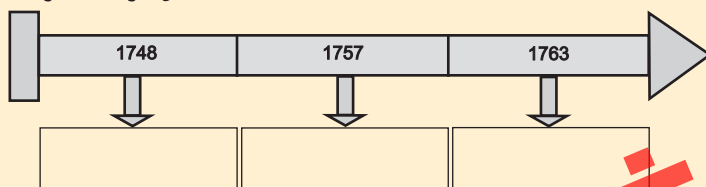

1. Nadir şah nə üçün Qarabağ tayfalarını sürgün etmişdi? Onun bu tədbirini necə qiymətləndirirsiniz? Mülahizələrinizi əsaslandırın.

2. Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qorumaq üçün hansı tədbirlər həyata keçirmişdi?

3. Hacı Çələbi xanın Qarabağa yürüşünün səbəbi nə idi?

4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.

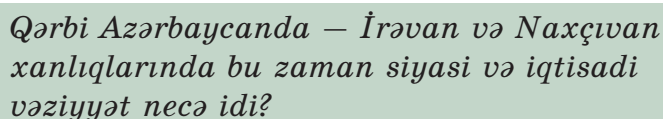

5. XVIII əsrin 60–70-ci illərində alban məliklərinin fəallaşmasının səbəbi nə idi?

6. Cədvəli dəftərinizə çəkib işləyin.

Pənahəli xan		İbrahimxəlil xan
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

QƏRBİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

 İrəvan xanlığı

“Mənbələrin məlumatına görə, XVIII əsrdə ermənilər İrəvanda əhalinin cüzi bir hissəsini, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdi”.

Erməni tarixçisi Aşot İoannisyan

Əhalinin cüzi hissəsini təşkil edən xristianların bu bölgəyə ilk gəlişi **1441-ci ildə** erməni katolikosluğunun **Kilikiyadan*** Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə — Üçkilsəyə (Üçmüədzin) köçürülməsi ilə bağlı olmuşdu.

Katolikosluğun köçürülməsinə qədər bölgədə ermənilərə məxsus heç bir yaşayış məntəqəsi, torpaq sahəsi olmamışdı. Sonralar erməni katolikosları yerli azərbaycanlıların torpaqlarını müxtəlif yollarla ələ keçirərək öz ərazilərini genişləndirdilər.

“Biz (yəni ermənilər) türklərə məxsus torpaqları ya satın alır, ya zəbt edir, ya bəxşiş kimi əldə edir, ya da zorla ələ keçiririk”.

*Ermənistanın əlyazmalar fondu
Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli sənəd*

Əhalinin məşğuliyyəti. Sənətkarlıq və ticarət. Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, İrəvan xanlığının da əhalisi, əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. İrəvan şəhəri isə Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi. İrəvan xanlığının ərazisi müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovuşuğunda yerləşirdi. Ona görə də Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayır. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığı ərazisində çoxsaylı körpülər, karvansaralar, bazarlar və zərbxanalar (metal pul kəsilmə yerləri) var idi. Xanlıqda qara pul adlanan yerli mis pullar kəsilirdi. Bundan başqa, Səfəvilər dövləti dövründən qalma pullardan, Azərbaycanın digər xanlıqların

* **Kilikiya** — Kiçik Asiyada tarixi vilayət

da kəsilmiş pullardan və həmçinin xarici pullardan da istifadə olunurdu.

İrəvan xanlığında sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səbəbi nə olmuşdur?

İrəvan xanlığının bayrağı

İrəvan xanlığına hücumlar. İrəvan xanlığı strateji-coğrafi mövqeyə malik olduğu üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. **1779-cu ildə** gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini — Şörəyeli işğal etdi.

Səfəvilər dövlətində Qərbi Azərbaycan torpaqları, əsasən, hansı bəylərbəyliyin tərkibində idi?

“İrəvan şəhəri Azərbaycana məxsus olduğundan Osmanlı sultanı onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyinə verilməsinə razı olmayacaqdır. Sultan Ərzurum paşasına və digər həmsərhəd paşalara rus qoşunlarına qarşı çıxmağı əmr etmişdir. Qarabağlı İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları İrəvanı gürcülərin işğalından xilas etmək üçün birləşmişlər”.

Polkovnik Stepan Burnaşevin general Pavel Sergeyeviç Potyomkinə məktubu. RDHTA, f. 52, sənəd 416

İrəvan xanlığı müxtəlif dövrlərdə gürcü çarından, Qarabağ və Xoy xanlıqlarından asılı vəziyyətə düşmüşdü. **1783-cü ildə** gürcü çarı Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Bundan sonra gürcü çarının İrəvana və digər Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçılıq siyasəti fəallaşdı. Bu isə İrəvan xanlığını Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşdırdı.

İrəvan xanlığı Osmanlı dövləti ilə nə üçün yaxınlaşdı?

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşündən sonra İrəvan xanlığı ondan asılı vəziyyətə düşdü.

Naxçıvan xanlığının
bayrağı

əhatə edən Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Mənbə əsasında cavablandırın. Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilərdi?

Naxçıvan xanlığı

Naxçıvan xanlığı. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Xanlığın əsasını yerli kəngərli tayfasının başçısı Heydər-qulu xan (1747–1763) qoymuşdu.

Ərazi və təsərrüfat. Xanlıq Zəngəzurdan Araz çayı vadisinə qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini

Naxçıvan xanlığının təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata, əhalinin məşguliyyətinə və ictimai həyata mühüm təsir göstərirdi. Xanlığın ərazisinin müəyyən hissəsi dağlıq olduğu üçün təsərrüfatda maldarlıq mühüm rol oynayırdı. Su çatışmazlığı əkinçiliyin inkişafına mane olurdu. Buna baxmayaraq, əkinçilik bölgənin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olaraq qalırdı.

Siyasi vəziyyət. Feodal aramüharibələri, xarici işğallara qarşı mübarizə, daxili saray çekişmələri Naxçıvan xanlığının siyasi vəziyyətinə təsir göstərirdi. Xanlığın siyasi tarixini iki dövrə bölmək olar.

1. 1747–
1797

Əsasən, müstəqillik və yarıməsirlilik dövrü

2. 1797–
1827

Qacarlar dövlətindən əsirlilik dövrü

“Susuz şoran çöllər, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr; gözəl otlaq yerləri, düzənliklər, saysız-hesabsız vadilər və dərələrdən axan, yayda tamamilə quruyan dağ çayları Naxçıvanın xarici aləmini özündə əks etdirir”.

*Sergey Zelinski. “Yelizavetpol quberniyası
Zəngəzur qəzasında dövlət
kəndlilərinin iqtisadi həyatı”*

Heydərqulu xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və xarici hücumlardan qorunmaq üçün qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik siyasəti yürüdü. XVIII əsrin 50-ci illərində Heydərqulu xan Qarabağ xanı Pənahəli xandan əsirliliyi qəbul etmişdi.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra Naxçıvan xanlığı zəiflədi. Xanlıq bir müddət Şiraz hakimi Kərim xan Zənddən əsirlilik vəziyyətinə düşdü. XVIII əsrin 80-ci illəri xanlığın siyasi tarixində, əsasən, hakimiyyət uğrunda mübarizə dövrü kimi səciyyələndirilir.

Hakimiyyət uğrunda müharibələr və feodal dağınıqlığı Azərbaycan torpaqlarının xarici hücumlardan müdafiəsini çətinləşdirirdi. Gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığını əsirlilik vəziyyətinə saldıqdan sonra Naxçıvanı da işğal etmək istəyirdi. O, Naxçıvan xanlığına yürüşə hazırlaşdı, lakin Osmanlı dövlətinin narazılığı bu yürüşün qarşısını aldı.

Osmanlı dövləti II İraklinin Naxçıvana yürüş etməsinə nə üçün narazılıq bildirdi?

“Belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsini mənə güzəşt edərsiniz. Gəncəni, İrəvanı və Naxçıvanı mənə tabe edin”.

Gürcü çarı II İrəklinin Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi məktublardan.

**“Naxçıvan xanlığı” kitabı
(Tərtibçi Əli Həsənov)**

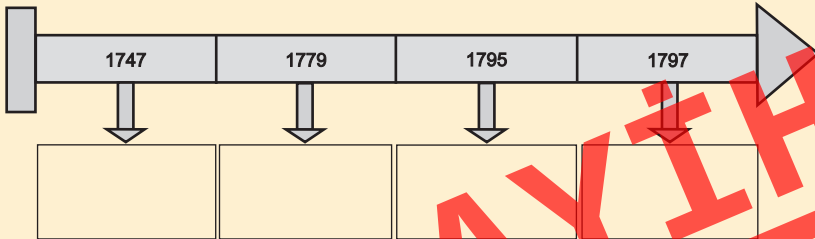
Kəlbəli xanın (1787–1820) hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı Qacarlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü.

1. *İrəvan xanlığı nə üçün xarici hücumlara məruz qalırdı?*
2. *Mənbələr əsasında İrəvanın qədim Azərbaycan şəhəri olmasını sübut edin.*
3. *İrəvan xanlığı və indiki İrəvanın əhalisinin etnik tərkibini müqayisə edin. Əhali dəyişikliyinə səbəblərini izah edin.*
4. *Heydərqulu xan nə üçün qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik siyasəti yürüdü?*
5. *İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını müqayisə edin.*

İrəvan xanlığı		Naxçıvan xanlığı
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

6. *Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.*

LAYIHƏ

Azərbaycanda bəzi xanlıqlarda siyasi mübarizə və işğallar ikihakimiyyətlik yaranmasına səbəb olmuşdu.

Hansı xanlıqlarda ikihakimiyyətlik yaranmışdı?

Şamaxı xanlığı. Şirvan coğrafi baxımdan böyük ərazini — Kür çayından şimal-şərqdəki torpaqları əhatə edirdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bu bölgəsində Quba, Dərbənd, Bakı və Şamaxı xanlıqları yaranmışdı.

Şamaxı xanlığı Şirvanın bir hissəsini əhatə edirdi. Bu xanlıq ərazisinə görə Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri idi, lakin xanlıqlar arasında baş verən müharibələr nəticəsində Şamaxı xanlığının da sərhədləri tez-tez dəyişirdi.

Şamaxı xanlığı

Xəritəyə əsasən Şamaxı xanlığının hansı xanlıqlarla həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

* **İkiahakimiyyətlik** — bir ölkədə (xanlıqda) eyni vaxtda iki hakimiyyətin olması

*Şamaxı xanlığına aid gümüş pul.
1770-ci il*

Şamaxı şəhəri XVIII əsrdə dəfələrlə işğala məruz qalsa da, xarici ticarətdə əhəmiyyətini itirməmişdi. Şamaxıda cəmləşən Şirvan ipəyinə xarici bazarlarda böyük ehtiyac var idi. İpək Avropanın və Asiyanın böyük şəhərlərinə ixrac edilirdi. Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən, xüsusilə Gəncədən, Şəkiddən, Ərəşdən bura xam ipək gətirilirdi. Şamaxıya Rusiyadan, İrandan, Hindistan

distandan, hətta uzaq Avropa ölkələri Hollandiya və İngiltərədən ipək məmulatları almağa çoxlu tacir gəlir və satmaq üçün müxtəlif əşyalar gətirirdilər. İpəkçilik sayəsində Şamaxı şəhəri Qafqazın ən gür bazarına çevrilmişdi. Ona görə də Şamaxı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı.

Xanlığın yaradılması. İkihakimiyyətlik. XVIII əsrin ortalarında köhnə və yeni Şamaxıda müstəqil xanlıqlar yarandı. Köhnə Şamaxıda Sərkərlər sülaləsinə mənsub Məhəmmədsəid xan və Ağası xan qardaşları, Yeni Şamaxıda isə Hacı Məhəmmədəli xan öz hakimiyyətlərini qurdular.

İkihakimiyyətlik Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

İkihakimiyyətliliyin mövcud olması Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Qüvvələrin parçalanması xanlığın xarici hücumlardan müdafiə olunmasını çətinləşdirirdi. Şamaxı ərazisinə hücum edən qonşu xanlara qarşı mübarizə aparmaq mümkün olmurdu. Bu az imiş kimi Şamaxı xanlığında köhnə və yeni Şamaxının xanları da bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar.

1763-cü ildə Məhəmmədsəid xan Hacı Məhəmmədəli xanı məğlub edərək Yeni Şamaxını ələ keçirdi. Beləliklə də, Şamaxı

xanlığında ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Sərkərlər sülaləsinin idarə etdiyi vahid Şamaxı xanlığı yarandı.

Fətəli xanın ölümündən sonra Şamaxı xanlığının taleyi necə oldu?

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanı Fətəli xan Şamaxını da Quba xanlığına birləşdirmişdi. Şamaxı xanları uzun müddət Quba xanlığının tabeliyindən çıxmaq üçün mübarizə aparsalar da, xanlıq **1789-cu ilə** — Fətəli xanın ölümünə qədər, əsasən, Quba xanlığının tərkibində olmuşdur. Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqil olan Şamaxı xanlığında **1789–1792-ci illərdə** hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

1792-ci ildə hakimiyyətə Mustafa xan gəldi. Bundan sonra Şamaxı xanlığında sabitlik yarandı və Şamaxı Azərbaycanın ən güclü xanlıqlarından birinə çevrildi. Bu dövrə qədər yalnız öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparan Şamaxı xanlığı artıq qonşu xanlıqları öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışırdı.

XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının siyasi vəziyyətində yaranmış bu yüksəlişi nə ilə izah etmək olar?

Gəncə xanlığı. Xanlığın yaranması və ərazisi. Gəncə xanlığının əsasını Qacar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən olan Şahverdi xan qoymuşdu. Gəncə ərazi baxımından strateji mövqedə yerləşməklə yanaşı, həm də beynəlxalq ticarətin mərkəzlərindən biri idi. Ona görə də Gəncə daim qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. Gürcü çarı II İrakli dəfələrlə Gəncə xanlığına yü-

Gəncə xanlığının bayrağı

Gəncə nə üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına hədəf olurdu?

Nadir şah nə üçün Qazax və Borçalı torpaqlarını gürcü hakiminə vermişdi?

■ Gəncə xanlığı

Cavad xan

Gəncə xanlığının ərazisini xəritədə göstərin və həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

rüş etmiş və müəyyən dövrlərdə onu asılı vəziyyətə salmağa nail olmuşdu. **XVIII əsrin 50-ci illərində** isə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü.

1780-ci ildə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığı və gürcü çarlığı arasında bölüşdürüldü. Xanlıq hər iki tərəfin təyin etdiyi nümayəndələr tərəfindən

idarə olunmağa başlandı.

Beləliklə, Gəncə xanlığında ikihakimiyyətlik yarandı. Bu vəziyyət **1783-cü ilə** qədər davam etdi. Yaranmış ikihakimiyyətlik xalqın narazılığına səbəb oldu. **1783-cü ildə** Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. **1786-cı**

ildə Gəncə xanlığında hakimiyyətə Cavad xan Ziyadoğlu (1786–1804) gəldi. Cavad xanın həyata keçirdiyi müdrik siyasət Gəncə xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi. O, Azərbaycan torpaqlarını – Qazax və Borçalı torpaqlarını azad etmək siyasəti yürüdü.

Milli Azərbaycan

Tarixi Muzeyinin

silah kolleksiya-

*sında daha bir dövlət-
çilik rəmzi Gəncə xanı*

Cavad xanın buncuğu sax-

lanılır. Buncuq hakimlik səlahiyyətini təsdiq edən əlamətlərdən hesab olunurdu.

Cavad xanın buncuğu at quyruğu taxtadan, başlıq və tük qələmli qotazdan

ibarətdir. Taxta 3 ədəd bir-birinə geydirilən taxta konuslardan ibarətdir. Ümumi

uzunluğu – 170 santimetrdir.

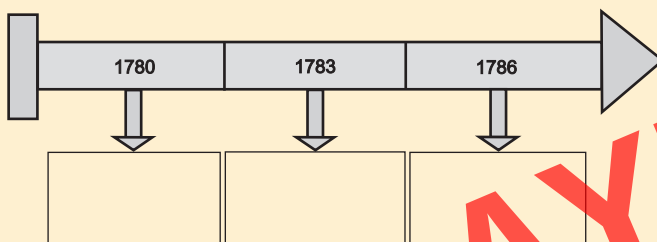
1. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliliyin yaranmasının səbəbi nə idi?

2. Nə üçün Qubalı Fətəli xan Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi?

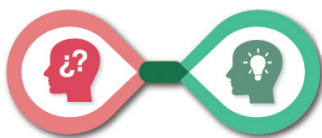
3. XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının güclənməsinin səbəblərini müəyyən edin.

4. Gəncə xanlığında ikihakimiyyətliliyin yaranmasının Şamaxı xanlığından fərqli cəhəti nə idi?

5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

Azərbaycanın şimal torpaqlarında, Xəzərsahili vilayətlərdə Quba xanlığından başqa Dərbənd, Bakı və Lənkəran xanlıqları yaranmışdı.

Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

■ Bakı xanlığı

xan öz hakimiyyəti dövründə təsərrüfatın inkişafı, Bakı qalasının möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bakı Yaxın və Orta Şərqi mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Liman şəhəri olan Bakı dəniz ticarəti sahəsində məşhurluq idi. Xarici ticarət, xüsusilə neft, duz və zəfəran ixracı xanlığın əsas gəlir mənbəyini təşkil edirdi.

1767-ci ildə Bakı Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

*Quba xanı Fətəli xan
Bakı xanlığını necə
özünə tabe etmişdi?*

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqilliyini bərpa edən Bakı xanlığında bir müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə baş verdi. Bu mübarizədə qalib gələn Hüseynqulu xan (1792–1806) əvvəlcə Rusiyanın, daha sonra Ağa Məhəmməd xan Qacarın himayəsini qəbul etdi. **1796-cı ildə** Bakı xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildi, lakin bu vəziyyət uzun sürmədi. Rusiya hakimiyyətində baş vermiş dəyişiklik nəticəsində rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

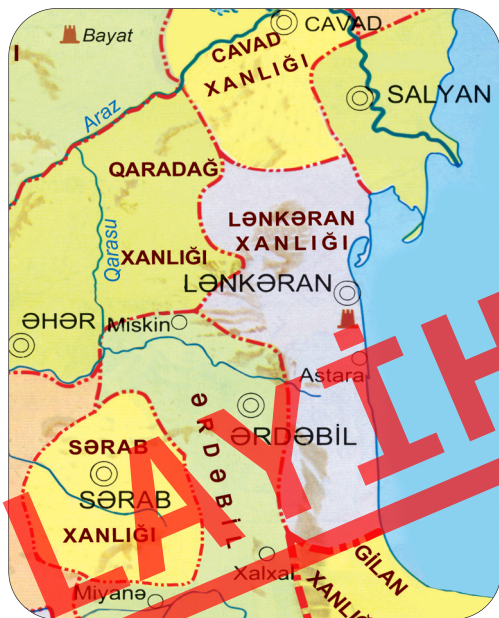
Lənkəran xanlığı. Lənkəran (Talış) xanlığı hələ Nadir şahın dövründə daxili müstəqilliyə malik idi. XVIII əsrin ortalarında Qara xan adlandırılan Cəmaləddin Mirzə bəy Lənkəranı müstəqil xanlıq elan etdi. O, Səfəvi nəslindən idi. Xanlığın mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Qara xanın hakimiyyəti dövründə yaranmış siyasi sabitlik Lənkəran xanlığının iqtisadi inkişafına səbəb oldu. Xarici işğallardan

Bakı xanlığının bayrağı

*Bakı xanlarının buncuğu .Azərbaycan
Milli Tarix Muzeyi.*

Lənkəran xanlığı

qorunmaq üçün Qara xan 1785-ci ildə Quba xanlığından asılılığı qəbul etmişdi.

Qara xanın dövründə iqtisadi inkişafın səbəbi nə idi?

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Əkinçilik və maldarlıq əsas məşğuliyyət sahələri idi.

Coğrafi mövqeyi Lənkəran əhalisinə hansı məşğuliyyət üçün şərait yaradırdı?

Lənkəran şəhəri əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Xanlığın əlverişli coğrafi mövqeyi — Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi burada ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Lənkəran

xanlığı Qafqaz, Yaxın Şərq ölkələri və Rusiya ilə davamlı ticarət əlaqələrinə malik idi.

Qara xandan sonra hakimiyyətə Mir Mustafa xan (1786–1814) gəldi. Onun dövründə xanlıq daha da gücləndi.

Dərbənd xanlığı. Xanlığın əsasını Məhəmməd-hüseyn xan qoymuşdu. O, əhalini ağır vergi və mükəlləfiyyətlərlə incidirdi. Dərbənd xanının siyasətindən narazı olan yerli əhali kömək üçün Quba xanı Fətəli xana müraciət etdi. 1759-cu ildə Fətəli xan yerli əhalinin xahişi ilə Dər-

■ Dərbənd xanlığı

bəndə yürüş edərək onu Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Dərbənd Quba xanlığının mühüm ticarət, sənətkarlıq və iqtisadi mərkəzlərindən biri oldu.

Fətəli xanın Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirməsinə hansı hadisə vasitə olmuşdu?

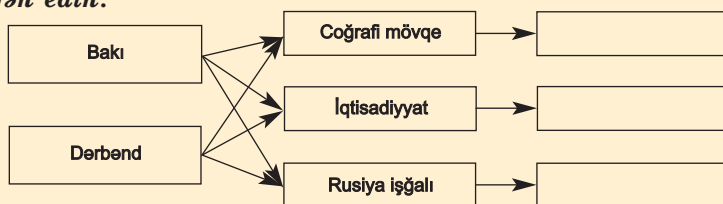

1. Bakı xanlığında xarici ticarətin inkişafının səbəbini müəyyən edin.

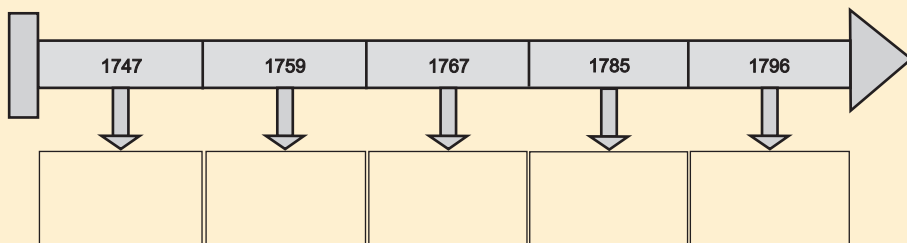
2. Bakı xanlığı nə vaxt Qubadan asılı vəziyyətə düşmüşdür?

3. Qara xanın dövründə Lənkəran xanlığının iqtisadi inkişafının səbəbi nə idi?

4. Bakı və Dərbənd xanlıqlarının tarixində oxşar cəhətləri müəyyən edin.

5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

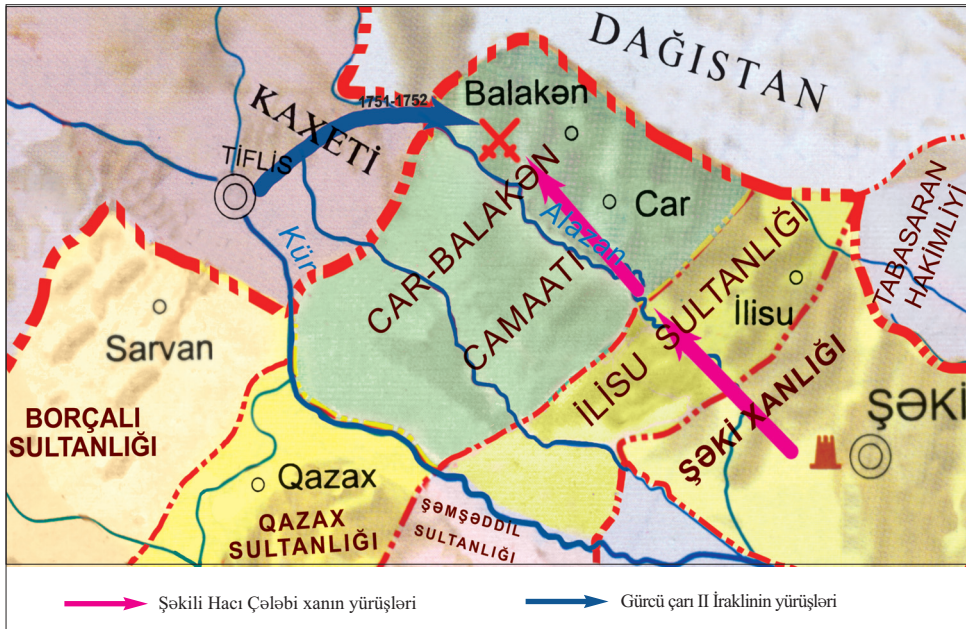
XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xanlıqlardan başqa da dövlət qurumları var idi. Bu qurumlar xanlıqlar qədər güclü olmayıb, hansısa bir xanlığın tabeliyində idi.

Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?

Car-Balakən camaatı. Azərbaycanda mövcud olmuş dövlət qurumlarından biri də özünəməxsus idarə quruluşu olan Car-Balakən camaatı idi. **Camaat*** Qanıx (Alazan) çayının aşağı boyunu əhatə edən Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Azərbaycanın şimal-qərbində yaranmış Car-Balakən camaatlığı — Car, Balakən, Tala, Katex, Muxax və Cənək camaatlarını birləşdirirdi. Camaatın əhalisi, əsasən, bu yerlərin ən qədim sakinləri olan kimmer, iskit, sak tayfalarının, habelə digər oğuz və qıpçaq türklərinin nəsiləri olan Azərbaycan türkləri (*muğallar*) idi. Camaatda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Azərbaycan Albaniyasının digər qədim xalqlarından olan ingiloylar, avarlar və saxurlar da yaşayırdılar. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov və bir çox nüfuzlu alimlər avarları qədim avar türklərinin davamçıları hesab edirlər. Avarların və sakların böyük hissəsi XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində Böyük Qafqazın uca dağlıq ərazilərindən — Dağıstandan köçüb gəlmişdilər. Onların köçməsi iqtisadi səbəblə, yaşadıqları dağlıq ərazidə yararlı torpaqların azlığı ilə bağlı idi. Zəngin otlaqların, əkinə yararlı torpaqların və əlverişli təbii şəraitin olması bu əhalinin Qanıx boyundakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına

* **Camaat** (ərəbcə) — ayrıca icma

■ Car-Balakən camaatlığı və sultanlıqlar

səbəb oldu. Onlar burada xarici hücumlardan qorunmaq üçün icmalarda birləşmişdilər.

Camaatın əhalisi maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Maldarlıq yaylaq-qışlaq maldarlığı xarakteri daşıyırdı. Otlar camaatın ümumi istifadəsində idi.

Hər bir icma kəndxuda və qazı tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Bütün mühüm məsələlər xalq yığıncaqlarında həll edilirdi.

Cəmiyyətdə ruhanilərin də nüfuzu böyük idi. Onlar məhkəmə işlərində şəriət qanunlarına əsaslanırdılar. Camaatın ali orqanı **xalq yığıncağı** idi. Burada yaşlılarla bərabər, yalnız yetkinlik yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilərdilər. Xalq yığıncağında daxili məsələlər, həmçinin müharibə və sülh məsələləri müzakirə olunur, mühüm qərarlar qəbul edilirdi.

Azərbaycanın ucqar ərazisində yerləşən Car-Balakən camaatı Şəki xanlığı və İlisu sultanlığı ilə birləşərək bu diyarı yadellilərin hücumlarından qoruyub saxlamaqda mühüm rol oynamışdı. Camaat XVIII əsrin 50-ci illərində Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüş, yalnız XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Sultanlıqlar. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında Car-Balakən camaatlığından başqa, **Qazax, Şəmşəddil, Ərəş, Qəbələ, Borçalı** və **İlisu sultanlıqları** kimi kiçik dövlət qurumları da yaranmışdı.

İlisu sultanlığı hələ Səfəvilər dövründə — XVI əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. Əvvəllər sultan əhali tərəfindən seçilirdi. XVIII əsrin sonlarından sultan hakimiyyəti irsən keçməyə başladı. İlisu sultanlığı Şəki xanlığı və Car-Balakən camaatlığı ilə birlikdə ölkənin şimal-qərb torpaqlarının yadelli basqınlarından qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud sultanlıqlardan biri Qazax sultanlığı idi. Burada **Qazax tayfası*** yaşayırdı. Şəmşəddil sultanlığının adı isə qədim Azərbaycan tayfası zülqədərlərin bir qolu olan şəmşəddillə bağlı idi. Hakimləri sultan titulu daşıyırdı. Onlar irsi hakimiyyətə malik idilər.

Qəbələ sultanlığı müəyyən imtiyaza malik olmaqla, bilavasitə Şəki xanlığına tabe idi. Əhali əkinçiliklə məşğul idi — buğda, arpa, çəltik becərir, ipəkçiliklə də məşğul olurdu. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə gedən ticarət yolları buradan keçirdi.

Ərəş sultanlığı Səfəvilər dövründə yaranmışdı. Əhali ipəkçilik, əkinçilik, maldarlıq və bağçılıqla məşğul olurdu. Buradan bir çox ölkələrə xam ipək ixrac edilirdi. Sultanlıq Şəki xanlığından asılı idi. **1795-ci ildə** sultanlıq ləğv edildi və mahal kimi Şəki xanlığına qatıldı.

Hansı sultanlıqlar Şəki xanlığından asılı idi?

Məlikliklər. Əhalisi xristianlığı qəbul etmiş albanlardan ibarət olan **Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülüstan (Talış), Çiləbörd məliklikləri** Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşirdi. Məliklər xandan asılı idilər, lakin Pənahəli xan gücləndikcə məlikliklərin separatçılıq fəaliyyəti də artırdı. Bunun qarşısının alınması vacib idi.

* **Qazax tayfası** — Azərbaycan-türk tayfası. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında məskunlaşmışdı. XVIII əsrin əvvəllərində bir hissəsi Qarabağa köçmüşdü.

Xanlığın güclənməsi ilə mülkiyyətlərin bölüşdürücülük fəaliyyəti arasında əlaqəni müəyyənə bilərsiniz.

Mənbələrin və «Qarabağnamə» müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, mülkiyyətlərin əhalisi mənşəcə Qarabağdan deyildi. Onlar bu əraziyə Azərbaycanın başqa yerlərindən köçüb gəlmişdilər və Qarabağın beş mahalının adı ilə adlandırılmışdı. Yalnız Xaçın mahalının əhalisi yerli xristian-albanlar idilər. Digər mülkiyyətlər Qarabağa gəlmə idi. Məsələn, Dizaq məliyi Qarabağa **Loridən*** qaçıb gəlmişdi. Nadir şah Dizaqda ona mülkiyyət vermişdi. Vərəndə məliyi Şahnəzər Göyçədən, Çiləbörd məliyi Allahqulu **Mağavizdən***, Talış məliyi Usub Şirvandan qaçaraq Qarabağda özünə sığınacaq tapmış və Nadir şah itaətə görə müvafiq ərazilərə mülkiyyət təyin edilmişdi. Onlar Qarabağda heç bir dövlət birləşməsi yara da bilməmişdilər, çünki bölgədə sosial dayağa mülkiyyət olmayan, daim bir-biri ilə didişən mahal başçıları idilər. Onlar səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasından qorxurdular. Ona görə də Qarabağda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin yaranma- sını istəmir, xarici qüvvələrlə gizli əlaqələr saxlayırdılar. Mülkiyyətlərin **separatçılıq*** meyilləri mərkəzləşdirmə işinə mane olur, xanlığın daxili vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Buna görə də mülkiyyətlərin müqavimətini qırmaq üçün görülmə tədbirlər Qarabağ xanlığının müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi demək idi.

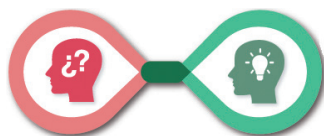

- 1. Car-Balakən camaatlığında idarəetmənin özünə-məxsus cəhəti nə idi?*
- 2. Hansı sultanlıqlar Səfəvilər dövründə yaranmışdı?*
- 3. Hansı mülkiyyətlərin əhalisi yerli xristian-albanlar idi?*
- 4. Mülkiyyətlərin mövcudluğu nə üçün mərkəzləşdirmə siyasətinə mane olurdu?*
- 5. Camaat, sultanlıq və mülkiyyətlərə aid cədvəl tərtib edin.*

* **Lori** — Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır.

* **Mağaviz** — XVII əsrdə Maku bölgəsindən gələnlər tərəfindən İrəvan əyalətində salınmış yaşayış məskəni.

* **Separatçılıq** — bölüşdürücülük, parçalama meyli.

XIII əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanın Qacar türk tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan hakimiyyəti ələ alaraq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək məqsədilə mübarizəyə başladı.

Azərbaycanın şimalında yaranmış xanlıqlar Ağa Məhəmməd xan Qacarın bu təşəbbüsünü necə qarşıladılar?

Azərbaycanın şimal xanlıqlarında Ağa Məhəmməd xan Qacarın gəlişi ilə bağlı hazırlıqlar. Ağa Məhəmməd xan Qacar məqsədinə çatmaq üçün, ilk növbədə, diplomatik yola əl atdı. O, Azərbaycan xanlıqlarına ona tabe olmaları haqqında hədə-qorxu dolu fərmanlar göndərdi. Azərbaycanın cənub xanlıqları Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyətini tanıdılar. Azərbaycanın şimal xanlıqları isə fərmanı rədd etdi. Diplomatik yolla istəyinə çata bilməyən Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etmək qərarına gəldi.

Sizcə, Ağa Məhəmməd xan Qacar nə üçün əvvəlcə silaha əl atmadı?

Ağa Məhəmməd xanın onun hakimiyyətini tanımaq barədə fərmanını rədd etsələr də, şimal xanlıqları müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmadılar. Onların bəziləri ayrı-ayrılıqda müdafiə hazırlıqlarına başladı. Qalalar möhkəmləndirildi, ərzaq ehtiyatı toplanıldı. Bəzi xanlıqlar isə hərbi kömək üçün Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan Rusiyaya müraciət etdilər.

Xanlıqların kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinin mənfi tərəfi nə idi?

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Lənkəran xanı Mir Mustafa xan Ağa Məhəmməd xana qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xanın qoşunu keçə bilməsin deyərək Araz üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi. Tezliklə bu ittifaqa gürcü çarı II İrakli və İrəvan xanı Məhəmməd xan da qoşuldu, lakin onların arasında birlik möhkəm deyildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycanın şimal torpaqlarına yürüşə başlaması. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarına üç istiqamətdə yürüş etdi: qoşunun kiçik bir hissəsi Dağıstan üzərinə yerimək üçün Muğana, böyük hissəsi Ağa Məhəmməd xanın öz başçılığı altında Qarabağa, üçüncü hissəsi isə Əliqulu xan Qacarın rəhbərliyi altında İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı.

İrəvan istiqamətinə yürüş edən qoşun hissəsi Naxçıvanda sərt müqavimətə rast gəldi. Əliqulu xan Qacarın təslim olmaq haqqında fərmanı Naxçıvan xanı tərəfindən qəbul edilmədi. Onun rədd cavabını naxçıvanlılar sarsıdıcı zərbələrlə möhkəmləndirdilər. İş bilən görən Əliqulu xan Qacar Naxçıvanın mühasirəsindən əl çəkib İrəvana hücum etdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa qalasını mühasirəyə alır.

*Ağa Məhəmməd xan Qacarın
Tiflisə hücumu*

Yaxşı müdafiə olunmayan İrəvan qalası zəif müqavimət göstərdi. Əliqulu xan Qacar İrəvan qalasını ələ keçirdi.

Qarabağ xanlığı üzərinə yeriyən Ağa Məhəmməd xan Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşa qalası 33 gün müdafiə olundu. Mühasirə şəraitinə və ərzaq qıtlığına davam gətirməyən Qacar ordusu Şuşanı tuta bilmədi. Vəziyyətin çətinliyini görən Qacar planını dəyişməyə məcbur oldu, Şuşanın mühasirəsini dayandıraraq Tiflisə doğru hərəkət etdi. Tiflisi tutan Qacar ordusu çoxlu qənimət və əsir ələ keçirərək **1795-ci ilin payızında** Tiflisdən Gəncəyə çəkildi.

*Xatırlayın, Şuşa qalası kim tərəfindən tikdirilmişdi?
Bu qalanın strateji əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırın.*

Ağa Məhəmməd xan Qacarın geri çəkilməsi. Ağa Məhəmməd xan Qacar Gəncədə olarkən Şuşaya qasid göndərərək ona tabe olmağı tələb etdi və yenə də rədd cavabı aldı. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan qışlamaq üçün ordusunu Muğana çəkdi.

Azərbaycan üçün belə çətin məqamda da xanlıqlar arasında çəkişmələr davam edirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmməd Qacarın yürüşündən öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Şəki xanı Ağa Məhəmməd xandan özünə düşmən saydığı Şamaxı xanını cəzalandırmağı xahiş etmişdi. Şəki xanının xahişinə cavab olaraq Ağa Məhəmməd xan Qacar Şamaxı xanlığı üzərinə yürüşə başladı. Qacarın gəldiyini eşidən Şamaxı xanı Mustafa xan əhalinin şəhəri tərk etməsini əmr etdi. Qacarın ordusu boş qalmış şə-

hərə daxil oldu. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Dağıstan hakimlərinə fərman göndərərək ona tabe olmalarını tələb etdi. Şamaxı şəhərini tutsa da, şamaxılılar Qacarın təyin etdiyi hakimə itaət etmədilər, mübarizəyə qalxaraq onu öldürdülər. Fit dağında mövqeyini möhkəmləndirən Mustafa xan isə Qacar ordu hissələrinin Dərbənd istiqamətində hərəkətinə mane oldu. Toqquşma zamanı şamaxılılar üç minə qədər Qacar əsgərini məhv etdilər.

Bu zaman Cənubi Qafqaza rus ordusunun göndərilməsi barədə xəbər alındı. Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın cənubuna doğru geri çəkilməyə məcbur oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Urmiya xanına məktubu

“Türk tayfaları olan Əfşarlar və Qacarlar bir-biri ilə müharibə aparmaqla ümumi düşmənin qələbəsi üçün imkan yaradırlar. Qacar tayfaları ilə ittifaq bağlamaqla Əfşar tayfaları öz müstəqilliklərini qoruya bilərlər. Heç kimin onların torpaqlarına hücum etməyə cəsarəti çatmaz”.

(N.Mustafayeva, Azərbaycanın cənub xanlıqları, səh. 58–59)

1. Şimala doğru yürüş etməkdə Ağa Məhəmməd xan Qacarın məqsədi nə idi?
2. Ağa Məhəmməd xan Qacarın dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Sizcə, nə üçün Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağa xüsusi əhəmiyyət verirdi?
4. Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşlərini necə qiymətləndirirsiniz? Bu, işğalçılıq, yoxsa birləşdirmə siyasəti idi?

LAYIHƏ

1796-cı ilin yazında general Valerian Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş etdi. Tez bir zamanda Azərbaycanın içərilərinə daxil olan rus ordusu Cənubi Qafqazı tutdu, lakin II Yekaterinanın qəfil

ölüm xəbəri rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Rusiyanın Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmək siyasətinə qarşı çıxan Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə yenidən şimala yürüş etdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın növbəti cəhdi nə ilə nəticələndi?

Naxçıvan, Lənkəran və Qarabağ xanlıqlarının tabe edilməsi. Ağa Məhəmməd şah qoşunun bir hissəsini Təbrizə göndərdi, özü isə Ərdəbilə gəldi. Buradan Naxçıvana süvari dəstəsi göndərərək xanlığın ona tabe olmasını tələb etdi. Naxçıvan xanı Kəlbəli xan qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahın hakimiyyətini qəbul etsə də, Ağa Məhəmməd şah Kəlbəli xanın rus qoşunları ilə əlaqə saxladığını bilib onu həbs etdirdi. Naxçıvanın ardınca Qacar ordusu Lənkəranı da özünə tabe etdi.

Qarabağa hərəkət edən Qacar ordusu Araz çayına çatdı. Xudafərin körpüsü İbrahimxəlil xanın əmri ilə söküldüyü üçün Qacar ordusu çox çətinliklə Araz çayını keçib müvəqqəti olaraq çayın sahilində düşərgə saldı. Bu zaman Qarabağ xanlığının müdafiəçiləri içərisi ağır daşlarla doldurulmuş qayıqları bir qədər aşağıda Araz çayına atdılar. Daşla dolu qayıqlar çayın məcrasını dəyişdi. Su axıb şahın düşərgəsinə doldu, ordunun ərzaq və silahlarını yuyub apardı.

** Ağa Məhəmməd xan Qacar 1796-cı ilin yazında özünü rəsmən şah elan etdi. Bu tarixdən də Ağa Məhəmməd şah Qacar adlandı.*

Ağa Məhəmməd şah Qacar dağıdılmış Xudafərin körpüsünün qarşısında

Ağa Məhəmməd şah Qacar ətraf kəndlərdən lazımı miqdarda ərzaq və silah topladıqdan sonra Şuşaya yaxınlaşdı. Şuşa qalası İbrahimxəlil xanın başçılığı ilə müdafiə olunurdu. Müdafiəçilərin döyüş əzmini qıra bilməyən şah Qacar qala divarlarını topa tutdu. Qala divarlarının top atəşindən dağılmağa başladığını görən İbrahimxəlil xan dəstəsi ilə qaladan çıxaraq şah qoşunu ilə qeyri-bərabər döyüşə girdi, lakin mühasirəyə düşdü. O, mühasirədən çıxsa da, qalaya qayıda bilmədi və Şuşa qalasının müdafiəsi başsız qaldı.

Qacar Şuşa əhalisini təslim olmağa çağırırdı. Şuşa ağsaqqalları böyük müzakirədən sonra öz nümayəndələrini Qacarın yanına göndərdilər. Göndərilən nümayəndə bildirdi ki, əhali Qacarı qalaya buraxmağa ehtiyat edir.

Mənbələrdə deyilir ki, Ağa Məhəmməd şah Quranı götürüb öz möhürünü onun üzərinə basdı və and içdi ki, Şuşada kimsəyə toxunmayacaqdır. Şuşa əhalisi isə Qacara təzminat verməli idi. İstənilən məbləğ iki günə yığıldı, bundan sonra qalanın əsas qapıları açıldı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsi və Qacar ordusunun geri çəkilməsi. Qarabağ xanlığından sonra Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqları da təbə edildi.

Uğurlarına baxmayaraq, Qacarın bu cəhdi də baş tutmadı. 1797-ci ilin yayında Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun planlarını yarımçıq qoydu və Qacar ordusu Azərbaycanın şimal torpaqlarını tərk etdi.

Beləliklə, çar Rusiyanın xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal etməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

1. Rusiyanın «kömək» siyasətinin mahiyyətində nə dayanırdı?
2. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya birinci yürüşü ilə ikinci yürüşünü müqayisə edin.
3. Ağa Məhəmməd şah Qacarın son yürüşü zamanı Azərbaycanın hakim dairələrinin mövqeyini izah edin.
4. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında aşağıda verilmiş mənbəni oxuyub müzakirə edin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar özünün fəvqəladə iradəsi və bacarığı ilə padşah taxtına qalxmağa müvəffəq oldu. Nə surətinin çirkinliyi, nə xacəliyi, nə də addımbaşı duyduğu rixşənd ona mane ola bilmədi. Onun özündən sonra xələfləri bir əsr yarım şahlıq etdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar çox ciddi adam idi, bu günün işini sabaha qoymaz, heç vaxt ehtiyatı əldən verməz, heç vaxt öz düşüncəsini və qərarını başqasına deməzdi. O, çox az yeyər, çox az yatardı. Ağa Məhəmməd şah qənaətcil adam idi. O, xəsis deyildi, israfçılığı da sevmirdi. Əgər Ağa Məhəmməd şah xəsis olsaydı, sahibi-mənsəblərin məvacibini kəsərdi. Əgər Qacar xani xəsis olsaydı, saray adamlarının mallarına göz dikərdi, ancaq onun on səkkiz illik şahlığı dövründə bir dəfə də olsun belə hadisə görünmədi. Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi. Heç bir günahı cəzasız, heç bir xidməti ənamsız qoymazdı, hər kim xidmət göstərsəydi, ənam alardı, hər kim günah işləsəydi, mütləq cəzasını çəkərdi. Bütün dövrlərin anlayışına görə, Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi.

Boş vaxtlarında ova çıxardı. Onun İranda bir neçə qoruğu vardı. Əgər ov barəsində xatirələrini yazsaydı, maraqlı bir kitab olardı.

Ağa Məhəmməd şah fəzil adam idi, müəllim əhli idi, məclislərə zinət verərdi. Səltənətə gəldiyi dövrdə də özünün ədəbi və tarixi məlumatına görə onu eşidənləri heyərdə qoyurdu. Alimlər arasında xüsusi hörməti var idi.

Ətrafındakılara həmişə şübhə ilə yanaşardı, ancaq səbəbsiz heç kimi incitməzdi. Onun yerinə hər kim uşaqlıqdan cürbəcür məhrumiyyətlərə, təhqirlərə məruz qalsaydı, hamıya qarşı mərhəmətsiz olardı. Ağa Məhəmməd şah Qacarın rəhmsizliyi o zamanın rəsminə görə olub, ondan kənara çıxmırdı. Baş kəsmək, kor etmək və qarın cırmaq kimi cəzalar o dövrün adi cəza tədbirləri idi.

Qacar xanı dindar adam idi. Heç vaxt namazının vaxtını ötürməmişdi. Başqa məzhəbdə olanlara güzəşt edərdi, heç kimin haqqı yox idi ki, isəviləri və musəviləri incitsin. Bu qanunu tapdalayanlar şiddətli cəzalanırdılar. Ağa Məhəmməd şah Qacardan qabaq onların yağışlı günlərdə evdən bayıra çıxmağa ixtiyarları yox idi. Ağa Məhəmməd şah ətrafındakıları başa saldı ki, islam dinində məsihilər və yəhudilər murdar deyillər, ona görə ki, onlar da Allahu tanıyıb, ona pərəstiş edirlər. Yağışlı günlərdə onlar evlərindən çıxıb öz işləri ilə məşğul ola bilirlər. Ağa Məhəmməd şahdan qabaq musəvilərin öz sinaqoqlarında uca səslə Tövrət oxumağa icazəsi yox idi. Hər kim uca səslə Tövrət oxusaydı, ağır cəza verirdilər. Ağa Məhəmməd şah Qacar icazə verdi ki, onlar Tehranda sinaqoq tikdirib, uca səslə Tövrət oxusunlar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar fəzilət əhli olduğu üçün fərman verdi ki, zərdüştilərə əziyyət verməsinlər. Ondən sonra cahillər onları incitməyə cürət etmədilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar yaxşı sifətlərə malik idi. Düşmənləri isə onu ən alçaq bir adam kimi qələmə vermiş, rəhmsiz, paxıl, xəsis bir padşah olduğunu söyləmişlər.

**Fransız yazıçısı Jan Gevrin
“Xacə şah” tarixi romanından**

LAYİHƏ

Xanlıqların yaranması Azərbaycanda iqtisadi, sosial və ictimai münasibətlərə də öz təsirini göstərdi.

Bu təsir özünü ən çox nədə büruzə verirdi?

Xanlıqlarda torpaq mülkiyyəti formaları. Xanlıqlar dövründə də mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları vardı. Dövlət torpaqları isə xan ailəsinə məxsus torpaqlara birləşdirilmişdi.

Şerti torpaq mülkiyyəti forması kimi tiyul geniş yayılmışdı. Tiyul xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə vəzifəyə və xidmətə görə verilirdi. Xan bu torpağı verərkən onu xüsusi sənədlə təsdiq edirdi. Tədricən tiyul irsi səciyyə alırdı.

Xanlıqlar dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyətini Səfəvilər dövründəki torpaq mülkiyyəti ilə müqayisə edin.

Sosial qruplar. Vergilər. Azərbaycan xanlıqlarında feodallar və kəndlilər əsas sosial qrupları təşkil edirdilər.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL QRUPLAR

FEODALLAR	KƏNDLİLƏR
xan	rəiyyət
sultan və məliklər	rəncbərlər
elbəyilər	elatlar
bəylər	
ruhanilər	

Rəiyyət divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayır, onlar üçün ayrılan torpaqları becərir və feodallara, yaxud xəzinəyə vergi ödəyirdilər. Öz torpağı olmayan rəncbərler xanın və digər feodalların mülklərində işləyərək yığılan məhsulun 1/3-ni götürürdülər.

Elatlar maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirməklə birbaşa tayfa başçılarından asılı vəziyyətdə olurdular. Onlar xan qoşununun əsas hissəsini təşkil edirdilər.

Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi? Bu, nə ilə bağlı idi?

Azərbaycan xanlıqlarında yenə də əsas vergi **malcəhət** idi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən **çöpbaşı** adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan **bağbaşı** adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi.

Xanlıqlarda vergilərin toplanması üçün xüsusi qayda yox idi. Bu işə başda darğa olmaqla vergiyığanların özbaşınalığı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kəndlilərin ağır güzəranı onların hakim zümrəyə qarşı mübarizəyə qalxmasına səbəb olurdu.

Sizcə, kəndlilər öz etirazlarını necə bildirirdilər?

“Hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr bağışlanırdı. Feodallar da xana hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin birgünlük xərci onlarla qoyundan, qırx puddan artıq düydən və s. ibarət olurdu”.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. “Qarabağ tarixi”

Necə düşünürsünüz, bütün bu xərclər kimin hesabına ödənilirdi?

Xanlıqların idarə edilməsi. Xanlıq hakimiyyətinin siyasi quruluşu təkhakimiyyətliyə əsaslanırdı. Onu qeyri-məhdud qa-

nunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik olan xan idarə edirdi. Bir sıra xanlıqlarda xanın yanında məşvərətçi divan — xan şurası fəaliyyət göstərirdi.

Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər idarə edirdilər.

Şəhərlərin idarə edilməsində polis vəzifəsini icra edən dargalara böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Onlar şəhərdə və bazarda qayda-qanun yaratmalı idilər. Şəhərin idarəsində ustabaşılar da müəyyən rol oynayırdılar. Onlar sənətkarların inzibati, maliyyə, mülki məhkəmə məsələlərinə baxırdılar.

Xanlıqların idarə sistemində çalışanların xidməti xəzinə üçün toplanan vergilər hesabına ödənilirdi.

Orta əsrdə Avropa ölkələrində şəhərlərin və XVIII əsrdə Azərbaycanda şəhərlərin inkişafı və idarəetməsini müqayisə edin.

Şəhərlər. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində mövcud olan Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Gəncə, Şəki, İrəvan, Urmiya, Xoy kimi qədim şəhərlər öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Bu dövrdə Şuşa (Pənahabad), Ağsu (Yeni Şamaxı) və Quba kimi yeni şəhərlər də meydana gəldi. Adları çəkilən bu şəhərlərin hərəsi bir xanlığın mərkəzi idi. Qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhərlərdə əhalinin əsas hissəsi kiçik evlərdə və zirzəmilərdə yaşayırdı.

Tez-tez baş verən feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları zamanı şəhərlərə ciddi ziyan dəyirdi. Ən böyük zərər Şamaxı şəhərinə dəymişdi. Köhnə Şamaxının ağ daşdan tikilmiş gözəl naxışlı binaları, məscidləri, hamamları və s. dağıdılmışdı. Qısa müddət ərzində Köhnə Şamaxı və Yeni Şamaxı şəhərlərinin əhalisi tez-tez bir şəhərdən digərinə köçürülmüşdür. Bu vəziyyət əhalinin əlini soyudur, onları həvəsdən salırdı. Sakinlərin böyük bir qismi özü üçün böyük ev tikmək istəmirdi.

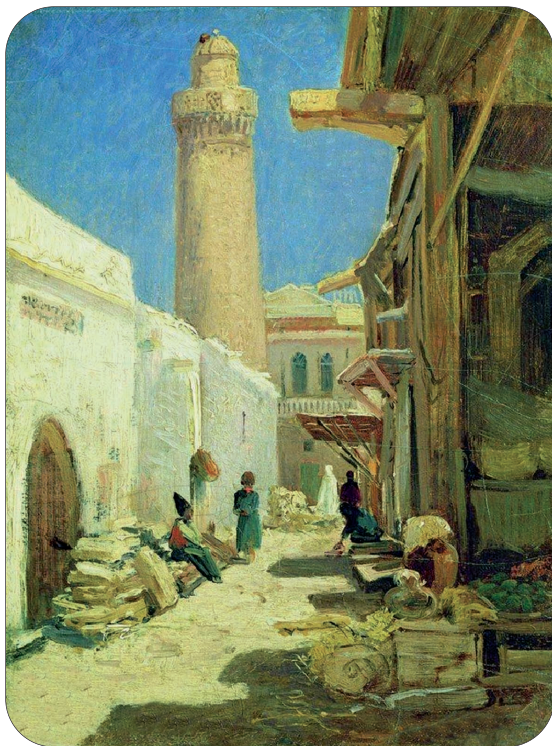
Bakı qalası digər xanlıqların paytaxtına nisbətən kiçik idi. Bakı özü- nün nadir tarixi abidələri ilə memarlıq sənəti muzeyini xatırladırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mühüm siyasi və iqtisadi mərkəz kimi şöhrət tapan şəhərlərdən biri də **Gəncə** idi.

Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə dəmir, mis, qurğuşun, duz və s. faydalı qazıntı növləri ilə zəngin idi. Bu, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Gəncə şəhərində hazırlanan sənətkarlıq əşyaları xaricə də ixrac edilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də **Təbriz** idi. Təbrizdən keçən ticarət və karvan yolları bu dövrdə də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

Müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildikdən sonra Təbriz bir neçə dəfə qonşu

Bakı. İçərişəhər

İrəvan qalası. 1796-cı il

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amilləri qeyd edin.

Şuşada məhəllə

xanlıqlar tərəfindən hücumlara məruz qalmışdı. Bu dövrdə qədim Azərbaycan şəhəri **İrəvanda** nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdi.

İrəvan şəhəri Qala, Şəhri (Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq adlanan dörd hissədən ibarət idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında yaranıb inkişaf edən

Əsgəran qalası

şəhərlər sırasında siyasi və iqtisadi mərkəz kimi **Şuşa** şəhəri xüsusi yer tutur. Şuşa qalası bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qala idi. Pənahəli xan istinadgah kimi həmin yeri seçdikdən sonra burada qala divarları, sonra isə evlər və imarətlər tikdirmişdi. İnşaat işləri bitdikdən sonra Pənahəli xan və Qarabağın bir çox zadəgan və sənətkarları qalaya köçmüşdülər.

Şuşa şəhərinin qala-şəhər kimi xüsusiyyətlərini sadalayın.

Pənahabad şəhərində Təbrizli, Əylisli, Qazançalı, Köçərli, Qurdlar, Culfalar və s. məhəllə adları vardı.

Şuşa qalasında xan sarayı, Şuşadan bir qədər uzaqda Əsgəran qalası tikildi. Bu qalada, əsasən, Şuşa qalasına gedən yolu qoruyan əsgərlər yerləşdirilmişdi.

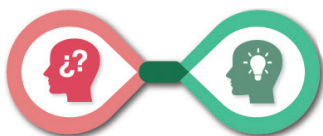

Şuşa şəhərindəki məhəllələrin adları nəyi sübut edir?

1. *Xanlıqlar dövründə torpaq mülkiyyəti formalarında nə kimi dəyişikliklər baş vermişdi?*
2. *Xanlıqlar dövründə sosial zümrələri xarakterizə edin.*
3. *Azərbaycan şəhərlərinin ümumi və fərqli cəhətlərini şərh edin.*
4. *Azərbaycanın qədim və yeni yaranmış şəhərlərinin biri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.*
5. *XVIII əsrdə xanlıqların və şəhərlərin idarə edilməsinin səciyyəvi cəhətlərini şərh edin.*

LAYİHƏ

Zəngin təbii sərvətlərə malik Azərbaycan torpağında tarix boyu kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait olsa da, siyasi hadisələr, qonşu dövlətlərin arasıkəsilməyən basqınları ölkədə sənətkarlığın tam gücü ilə inkişafına maneçilik törədirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf edirdi?

Kənd təsərrüfatı. Əlverişli iqlim və münbit torpaqlar Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüt, buğda, arpa, çəltik və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq da müəyyən rol oynayırdı. **XVIII əsrin ikinci yarısında** ayrı-ayrı bölgələr bəzi təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ və Naxçıvanda inkişaf etmişdi.

Quba və Bakıda əhali əkinçiliklə məşğul olurdu. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi.

Zəfərandan, əsasən, boyaqçılıqda, əczaçılıqda və yeyinti sənayesində istifadə olunurdu. Əvvəllər xalçaçılıqda ondan boyaq maddəsi kimi geniş istifadə olunub. İndi isə qiyməti baha olduğuna görə zəfərandan boyaq maddəsi kimi çox az istifadə olunur.

Zəfəran müasir dövrdə hansı ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur?

Lənkəran (Talış) xanlığında **çəltik*** və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yaylaq-qışlaq həyatı sürən tayfalar məşğul olurdular.

Sənətkarlıq. Bəzi hallarda yerli feodallar idarə etdikləri ərazidə zəngin faydalı qazıntı yataqlarının mövcud olduğunu bildikləri halda, qonşu feodalların basqınından ehtiyat edərək bu yataqlardan istifadə etmirdilər.

Çəltik sahəsi

Nə üçün yerli feodallar faydalı qazıntı yataqlarından istifadə edilməsindən ehtiyatlanırdılar?

Yerli hakimlər dağıdılmış şəhər təsərrüfatını, o cümlədən sənətkarlığı bərpa məqsədilə başqa şəhərlərdən öz şəhərlərinə usta və sənətkarları dəvət etməyə məcbur olurdular. Belə bir addımı Şamaxı Məhəmmədsəid xan atmışdı. O, dağıdılmış Şamaxıda ipəkçiliyin inkişafı və bərpası üçün Təbrizdən yüz usta dəvət etmişdi. Şamaxı xanlığında Basqal, Müci və Lahıc kəndləri sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi. Bu kəndlərin sənətkarları tərəfindən hazırlanan ipək parçalar, kəlağayılar, mis qab-qacaq, həmçinin müxtəlif silahlar, o cümlədən tüfəng, xəncər və s. mallar bazarlarda böyük şöhrət tapmışdı.

Mis qab

Kəlağayı — ipək sapdan toxunmuş qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanın qərb zonasında buna «çarqat» da deyilir. Şəki və Basqal kəlağayıları sırasında «Şah buta», «Səya buta», «Xırda buta» **çeşnilərindən*** daha çox istifadə olunmuşdur.

* **Çəltik** — qabığı çıxarılmamış düyü (əkmək üçün).

* **Çeşni** — şəkil, forma

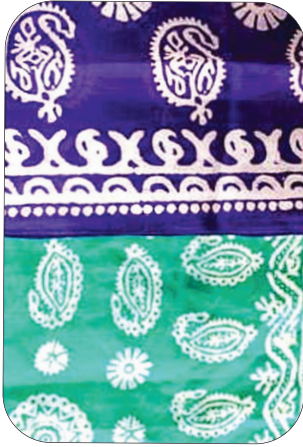
Muncuqlu tikmə

Güləbətin

Təkəlduz

Kəlağayı

Azərbaycanda geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də bədii tikmə idi. Güləbətin — qızılı və ya gümüşü saplardan istifadə edilməklə icra edilən tikmə növüdür. Əsasən, geyimlərə, məişət əşyalarına (pul kisəsi, tənəkiqabı, qayçıqabı, möhürqabı, at yəhəri və s.) vurulurdu. Güləbətin tikmə üçün ağır, tünd rəngli parçalardan (məxmər, qanovuz, xara, misqal, tirmə) istifadə olunurdu. Digər bədii tikmə növü təkəlduz adlanır. «Təkəlduz» sözü hərfi mənada «tək əllə düz» mənasını verir. Şəki təkəlduz sənətinin vətəni sayılır. Şəkiddə ipəkçiliyin başlıca yer tutması burada təkəlduz sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Muncuqlu tikmənin geniş yayıldığı yerlər Şuşa, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Bakı və Təbrizdir. Muncuqlar xüsusi saplara düzülür, sonra isə pul kisəsinin, daraqqabının, digər əşyaların üzərinə bərkidilir.

Necə düşünürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdirmi?

Taxta və rəngli şüşələrin birləşdirilməsi ilə yaranan şəbəkə sənəti daha çox məscid, saray kimi əhəmiyyətli memarlıq abidələrində istifadə edilirdi. Şəbəkənin özəlliyi ondan ibarətdir ki,

fiqurlarda yapışqan və mismardan istifadə olunmur. Taxtadan hazırlanan və rəngli şüşə ilə bəzədilən bu cür çərçivələr qapı və pəncərə yerinə istifadə edilirdi. Şəbəkə sənətinin nümunələri Şəki Xan sarayında və digər tarixi abidələrdə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

Şəbəkə

Sizcə, nə üçün şəbəkə sənəti bütün dünyanı heyrləndirir?

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində iki cür sənətkara təsadüf edilirdi: sənətkar sexlərinin (birliklərinin) üzvləri və ev şəraitində fərdi əməklə məşğul olan sənətkarlar.

Sənətkar sexləri əsnaf adlanırdı. Əsnaflar müxtəlif peşə və iş sahiblərini öz ətrafında birləşdirirdi. Şəhərlərdə toxucu, zərgər, dəmirçi, papaqçı, dulusçu, dərzi, tuluqçu və digər əsnaflar da var idi.

İndiyədək Şəki, Şamaxı, Bakı, Şuşa və digər şəhərlərdə xalq arasında sənət adı ilə çağırılan məhəllələr mövcuddur. Şəkidə məhəllələrin adları belə idi: Şalbarlar (Şaltoxuyanlar), Sabunçular; Xarratlar; Zərgərlər; Dulusçular; Sandıqçılar; Çanaxçılar və s.

Şuşa şəhərində dəmirçi, qalayçı, başmaqçı, dabbağ əsnaflarının olması barədə məlumatlar vardır.

Bu məhəllə və küçələrin adları bizə hansı məlumatı verir?

Xalçaçılıq. XVIII əsrin ikinci yarısında sənətkarlıq və dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq aparıcı yer tuturdu.

Quba xalçaları nəinki Azərbaycanda, hətta dünya ölkələrində də şöhrət qazanmışdı. Bu regiona aid bəzi Çiçi xalçaları Viktoriya və Albert (London), Metropoliten (Nyu-York) muzeylərində nümayiş olunur.

İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Al-əlvən boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. İrəvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (palaz, kilim, cecim, su-

İrəvan xalçası

mağı, zili və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı.

Bakının qədim İçərişəhər hissəsində zərif və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Bakının kəndlərində də gözəl xalçalar toxuyurdular. Bu xalçaları «Qobustan» adlandırırdılar. XVIII əsrdə toxunmuş belə xalçaların bəzi nümunələri hal-hazırda İstanbul- bulun Türk və İslam Əsərləri Muzeyində saxlanılır.

Necə düşünürsünüz, nə üçün Azərbaycan xalçaları dünyanın qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olunmuşdur?

Müasir dövrdə «Yerevan xalçası», yaxud «erməni xalçası» adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı sənətkarlar toxumuşlar.

Bu fakta öz münasibətinizi bildirin.

Ticarət. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanda ticarət əməliyyatı həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə aparılırdı.

Volqa–Xəzər ticarət yolunda isə Bakı limanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu yolla həm Rusiyaya, həm də Rusiyadan Qərbi Avropa ölkələrinə, xüsusilə İngiltərə və Hollandiyanın bazarlarına çıxmaq olurdu.

Azərbaycan şəhərlərinin hamısında ticarətin bütün növləri üzərində böyük gömrük qoyulmuşdu. İri yaşayış məntəqələrində qala qapısından tutmuş çay keçidlərinə, hətta dini ocaqlara gedən yollaradək xanın məmurları durur, gəlib-gedənlərdən **rahdari** deyilən daxili gömrük vergisi toplayırdılar.

Necə düşünürsünüz, rahdari gömrüyü ticarətin gedişinə necə təsir edirdi?

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində abbası, tümən, qran, şahı adlanan mis və gümüş pullar zərb olunurdu. Pul zərb olunan emalatxana zərboxana adlanırdı. Şuşa şəhərində zərb olunan və «Pənəhabadi» adlanan pul nəinki Azərbaycanda, hətta qonşu ölkələrdə də işlənirdi.

Azərbaycan xanlıqlarında çəki və ölçü vahidləri müxtəlif idi. Demək olar ki, hər bir xanlığın özünəməxsus uzunluq ölçüsü və çəki daşları vardı. Bu isə həm xarici ölkələrlə, həm də ölkə daxilində ticarətin inkişafına ciddi maneçilik törədir və narazılığa səbəb olurdu.

- 1. Azərbaycanda qədim dövrdən inkişaf etmiş sənətkarlıq növlərini müasir zamanda qoruyub inkişaf etdirmək nə dərəcədə vacibdir? Müzakirə edin.*
- 2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hansı yeniliklər olmuşdu?*
- 3. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın sənətkarlıq inciləri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.*
- 4. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda əmtəə təsərrüfatının inkişafını faktlar əsasında təsdiq edin.*

LAYİHƏ

XVIII əsrdə yadelli hücumları, feodal dağınıqlığı və ara müharibələri mədəniyyətin inkişafını xeyli ləngitdi. Təhsil müəssisələri üçün istifadə olunan vəqf torpaqları feodallar tərəfindən zəbt olundu, maarifə yetərinə diqqət verilmədi.

Bu dövrün hadisələri incəsənətdə və ədəbiyyatda öz əksini necə tapmışdır?

Təhsil. XVIII əsrdə Azərbaycanda uşaqlar kiçik yaşlarında dini təhsil alırdılar. Bunun üçün yaradılmış məktəblər məscidlərdə və şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərirdi, müəllimlərinin adı ilə adlandırılırdı. Məktəblərdə, adətən, bir müəllim olurdu. Uşaqlar altı yaşından məktəbə gedirdilər. Dərslər şagirdlərin yerdə həsir üzərində 6–8 saat oturması ilə davam edirdi. «Qurani-Kərim» əsas dərs vəsaiti hesab olunurdu. Yoxsulların öz uşaqlarına təhsil vermək imkanı yox idi. Ona görə də kiçik yaşlarından öz peşələrini onlara öyrədirdilər.

Ali tədris müəssisəsi kimi **mədrəsələr** fəaliyyət göstərirdi. Burada tələbələr həm dini, həm də dünyəvi təhsil alırdılar. Mədrəsə binasında dərs otağı və tələbələrin yaşadıkları otaqlar vardı. Tələbələrin əsas vaxtı gözəl xəttə – hüsrxətə sahib olmaq üçün çalışmaları ilə keçirdi.

Mədrəsələr vəqf torpaqlarından gələn gəlir hesabına saxlanırdı. Mədrəsələri bitirənlər xüsusi vəsiqə (diplom) alırdılar.

Müasir dövr məktəbləri ilə XVIII əsr məktəblərini müqayisə edin.

Tədrisin keyfiyyəti yüksək olmadığı üçün XVIII əsrdə Azərbaycanda elm sahəsində ciddi irəliləyiş baş vermədi. Bununla

belə, alimlərdən coğrafiyaçı Hacı Zeynalabdin Şirvani, Hacı Məhəmmədəli Şirvani, tarixçi Əbdürrəzzaq Dünbuli öz dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən idilər.

Əbdürrəzzaq Dünbuli Təbriz, Xoy xanlıqlarının vəziri olmuşdu. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün onun əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir. «Məaser-i Sultaniyyə» əsəri XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Şərqdə cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Bu əsərin yeganə nüsxəsi Ermənistanın «Matenadaran» adlanan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Ədəbiyyat. XVIII əsrdə aşığı poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Xəstə Qasım, Ürfani və b. aşığılar, habelə üslubca onlara yaxın şairlər yazıb-yaratmışlar. Onların poeziyası xalqın ümid və arzularını ifadə edirdi. Şeirlərdə insanla bağlı məhəbbət motivləri və qadın gözəlliyinin tərənnümü üstünlük təşkil edir, lakin bu şairlər ictimai bərabərsizlikdən, sadə insanların ağır güzəranından bəhs edən şeirlər də yazmışlar. Aşığı poeziyasının böyük ustadı sayılan Xəstə Qasımın bir çox ustadnamələrindən sonrakı əsrlərdə də yaradılmış müxtəlif dastanların giriş hissələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Şirvan şairləri: Nişat Şirvani, Arif Şirvani, Şakir Şirvani və b. lirik əsərlər yaratmışlar. Şakir Şirvani öz əsərində Nadir şahın dövründə Şirvanda baş verən hadisələri təsvir edir, dövrünün hökmdarlarını ədalətli olmağa çağırırdı.

Dövrün şairlərinin əsərlərində hökmdarı ədalətə səsləmək ideyaları nə ilə bağlıdır? Fikrinizi əsaslandırın.

Müştaq* təxəllüsü ilə əsərlər yazan Şəki xanı Hüseyn xan maarifin inkişafına diqqət ayırmış, şairlərə qayğısını əsirgəməmişdi. O, dövrün görkəmli şairi Molla Vəli Vədadi ilə dostluq etmişdir. Bu dostluq Vəladinin «Müsibətnamə» əsərində də öz əksini tapmışdır. Müştəqin simasında Vədadi özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqında arzularını əks etdirmişdir.

* **Müştaq** – könüldən-candan istəyən, həsrətində olduğu bir şeyə can atan, arzusunda olan

XVIII əsr poeziyamızın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Molla Pənah Vəqif idi. Vəqif sadə müəllimlikdən Qarabağ xanlığının baş vəziri məqamınadək yüksəlmişdi. Onun əsərlərinin əsas mövzusu məhəbbət və insan gözəlliyi olmuşdur. Ümumiyyətlə, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı milli mədəniyyətin təkamülündə böyük rol oynamış, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni inkişaf mərhələsinin yaranması üçün geniş imkanlar açmışdır.

İncəsənət. XVIII əsr kitabələri dövrün bir çox alimlərinin, memarlarının, nəqqaş və xəttatlarının adlarının günümüze gəlib çatmasına yardımçı olmuşdur.

Kitabələrdən dövrə aid hansı məlumatları əldə etmək mümkündür?

Bu dövr özünün dekorativ-tətbiqi sənəti ilə tarixdə iz qoymuşdur. Xalçaçılıqda Quba, Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Təbriz, İrəvan, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Ərdəbil və b. şəhərlər məşhur idi.

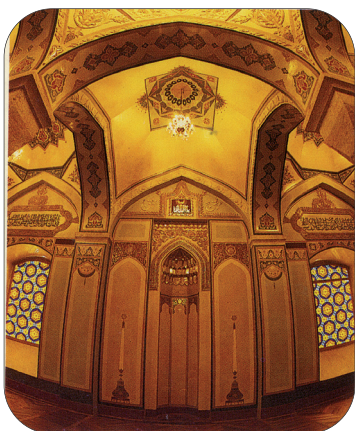
Bu dövrdə bədii parça istehsalı da geniş yayılmışdı. Gəncə, Şəki, Təbriz, Marağa və b. şəhərlərimiz parça istehsalı ilə məşğul idilər. Şamaxıda, Şəkiddə, Təbrizdə toxunan ipək parçalar xarici ölkələrə daşınırdı.

Azərbaycanın dəmir, mis, qızıl və digər metallarla zəngin olması metalışləmə sənətinin inkişafına təkan vermişdi. XVIII əsrə aid cam, şamdan, manqal və misdən hazırlanmış müxtəlif ev əşyaları forma və bəzəyinə görə əcnəbilərin də diqqətini çəkirdi. Bu dövrə aid bir çox əşyalar yerli və digər xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılmaqdadır.

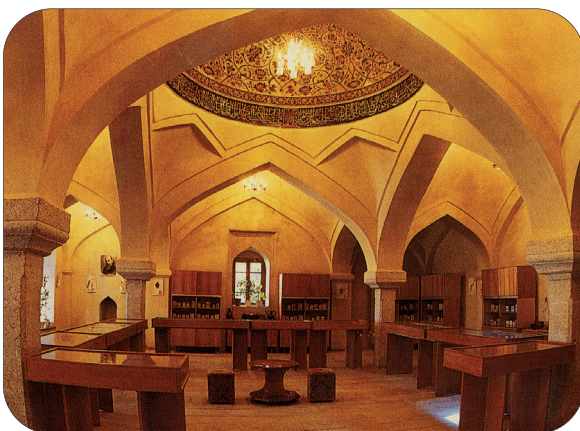

Zəngin sənət abidələrimizin başqa ölkələrin muzeylərində olmasının səbəbini necə izah edərdiniz?

Memarlıq. XVIII əsrdə baş vermiş tarixi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər memarlığa da təsir göstərirdi. Xanlıqlar dövründə saray komplekslərinin yaradılması, şəhər ətrafında müdafiə sistemlərinin inşası, ibadət yerlərinin, məscidlərin tikilməsi böyük vüsət aldı. Qarabağ xanlığının qəsrləri olan Şahbulağı, Şuşa qalası, Şuşadakı Pənahəli xanın məscidi, Pənahəli xanın kitabxanası bu dövrün abidələrindəndir.

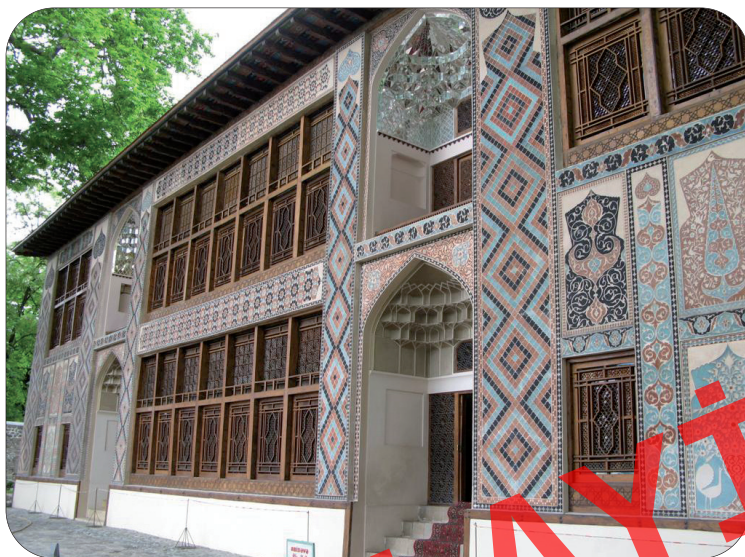

Şuşa. Pənahəli xan məscidi

*Şuşa. Pənahəli xan Cavanşirin
kitabxanası*

Dövrümüzə gəlib çatmış ən qiymətli əsər isə Şəki qalasının daxilində tikilmiş Şəki xan sarayıdır. **1763-cü ildə** inşa olunmuş bu saray oymalarla işlənmiş şəbəkə üslubu ilə bəzədilmişdir. Sarayın üzərində ustadın adı — «Ustad Abbasqulu» yazılmışdır.

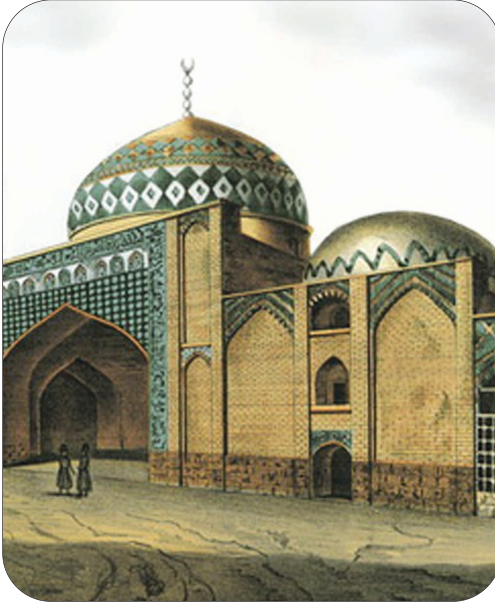
Şəki xan sarayı

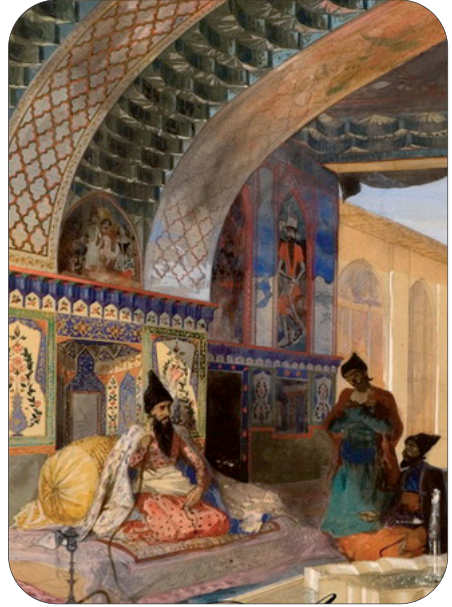
Şəki xan sarayı haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.

Görkəmli türk şairi Nazim Hikmət saraya baxdıqdan sonra belə yazmışdır: “Əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki xan sarayını dünyaya göstərmək bəs edərdi”.

İrəvanda xan məscidi

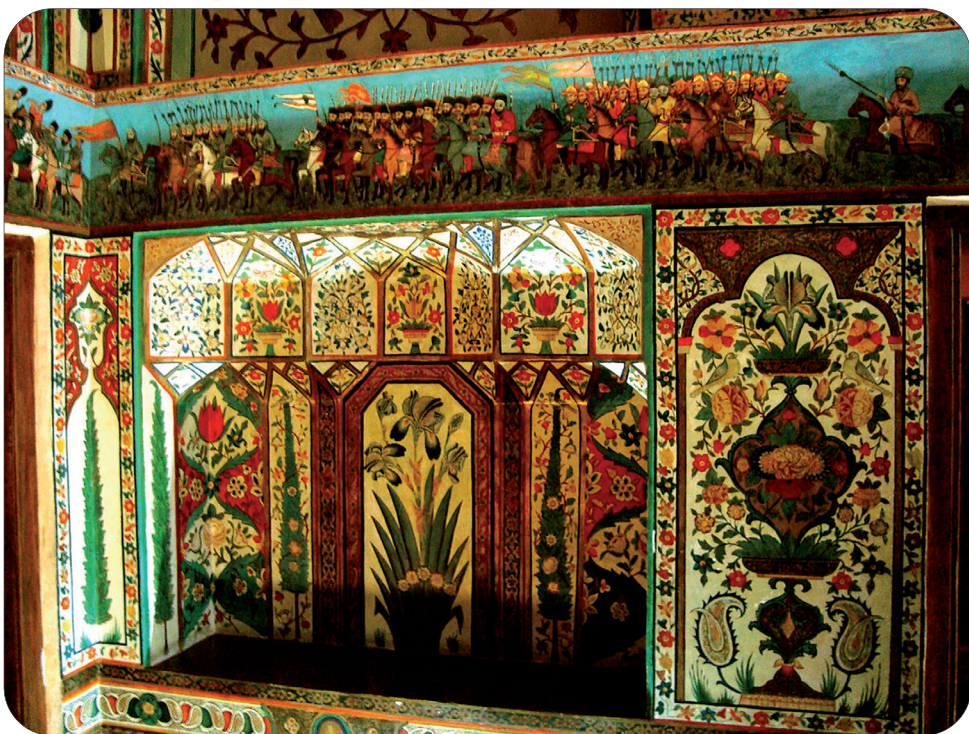

İrəvan xanı xarici ölkə elçisini qəbul edir. Rəssam Q. Qaqarin

İrəvan şəhərində yerləşən Göy məscid və Sərdar sarayı da Şəki xan sarayı ilə eyni dövrdə inşa olunmuşdur. Bu tarixi abidələri İrəvan xanı Hüseynəli xan tikdirmişdir. Onun oğlu Məhəmməd xan isə sarayın Güzgülü salonunu və yay imarətini inşa etdirmişdir.

Mədəniyyətin digər sahələri olan musiqi və rəssamlıq da bu dövrdə inkişaf etmiş, daha çox təkmilləşmişdi. Xanəndəlik sənəti ilə yanaşı, aşıq sənəti də inkişaf etmişdi.

Rəssamlıqda divarüstü boyakarlıq öz inkişafının yüksək zirvəsinə çatmışdı. Buna misal olaraq, Şəki xan sarayının divarüstü rəsmlərini göstərmək olar.

Şəki xan sarayının divar rəsmləri

1. XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edin.
2. XVIII əsrdə Azərbaycanda mədəniyyət sahələrinin inkişafını özündə əks etdirən cədvəllər hazırlayın.
3. Şəhərsalmada müdafiə qalalarının üstünlük təşkil etməsinin səbəbini izah edin.

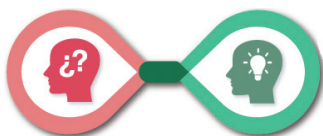
LAYIHƏ

Xanlıqlardan müstəmləkə asılılığına – Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində

29

ÇAR RUSİYASI CƏNUBİ QAFQAZIN İŞĞALINA BAŞLAYIR

*XIX əsrin əvvəllərində çar Rusi-
yasının xarici siyasətinin əsas isti-
qamətlərindən biri Cənubi Qafqazın
işğalından ibarət idi. Çar Rusiyası
Cənubi Qafqazı xammal mənbəyinə,
Xəzər dənizini Rusiyanın daxili də-
nizinə çevirməyə çalışırdı.*

*Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planlarına
hansı torpaqlardan başladı?*

**Rusiyanın və Avropa dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı plan-
ları.** Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb siyasi, iqtisadi və beynəlxalq
vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının həyata keçirilməsini asan-
laşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqın-
ları Cənubi Qafqazı zəiflətmişdi.

Rusiya Şimali Qafqazı hələ tam ələ keçirə bilməmişdi. Cənubi
Qafqazın işğalı bu işi asanlaşdırar, dağlıların ərazilərini şimal-
dan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait ya-
rada bilərdi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün nəzərdə tutduğu siyasi məqsədlər nədən ibarət idi?

Bu dövrdə Avropa dövlətiləri müstəmləkələr ələ keçirmək uğrunda geniş və kəskin bir hərbi mübarizəyə girişmişdilər. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İngiltərə və Fransanın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi, ona görə də onlar Rusiyanın bu ərazidə möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdılar. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi İngiltərənin şərqdəki mövqeyinə, o cümlədən Ost-Hind şirkətinin inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.

İngiltərənin Cənubi Qafqazla bağlı planlarını təhlil edin.

Azərbaycan torpaqlarının bir dövlətdə birləşmiş olmaması vahid xarici siyasət yeridilməsinə imkan vermirdi. Buna görə, Azərbaycan xanlıqları özlərini qoruyub saxlamaq, xanlıqlar arasındakı münasibətləri tənzim etmək üçün ölkəyə göz dikən müxtəlif qüvvələr ilə yaxınlaşmalı olurdular. Bu qüvvələr Qacar sarayı, Osmanlı dövləti və Rusiya idi.

Bunların arasında Azərbaycana qarşı başlıca təhlükə çar Rusiyasından gəlirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasəti Qacar şahlarının mənafeyinə toxunduğundan bu iki ölkənin münasibətlərinin kəskinləşməsində də Azərbaycan başlıca yer tuturdu.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmamasının nəticələrini müzakirə edin.

Rusiyanın Gürcüstanda quberniya yaratması. 1801-ci ilin əvvəllərində İngiltərə Qacarlar dövləti ilə siyasi və ticarət müqavilələri bağladı. Bu müqavilələri bağlamaqla İngiltərə Qacarlar dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq imkanını əldə etdi. Qacarlar dövləti ilə İngiltərənin yaxınlaşmasını görən Rusiya hərəkətə keçdi.

1801-ci ildə gürcü çarlığı Rusiyaya birləşdirildi. Gürcü çarının hakimiyyəti ləğv edildi, rus qoşunlarının baş komandanı

tərəfindən idarə olunan quberniya yaradıldı. Bu zaman Azərbaycanla bağlı böyük ədalətsizliyə yol verildi: Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları və Pəmbək bölgəsi də bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalına başlandı.

Rus çarı I Aleksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorringə yazırdı: “Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən də üzərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etməli”.

“Azərbaycan tarixi”, 7 cildə, IV cild

Georgiyevsk müqaviləsi. 1802-ci ildə **Georgiyevsk*** şəhərində Rusiya hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş görüş keçirildi. Görüşdə Tərki şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və digər Dağıstan hakimliklərinin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının — Quba və Lənkəran (Talış) xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələri görüşdə iştirak etmədilər. Onlar Rusiya ilə Qacar sarayı arasında seçim qarşısında qalmışdılar. Bir qədər əvvəl Qacar sarayından göndərilən elçi onlara taxt-tacda Ağa Məhəmməd şah Qacarı əvəz etmiş Fətəli xanın hakimiyyətini qəbul etmək barədə fərman gətirmişdi.

Çar Rusiyasının Georgiyevsk müqaviləsini bağlamaqda məqsədi nə idi?

Georgiyevskdəki danışıqlar nəticəsində tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, «onu imzala-

* **Georgiyevsk** — Şimali Qafqazda yerləşir, 1802—1822-ci illərdə Georgiyevsk şəhəri Qafqaz quberniyasının mərkəzi olmuşdur.

yanlar öz arzusu ilə» Rusiyanın himayəsinə qəbul oluna bilərlər. Rusiya isə onların müstəqilliyinə toxunmayacaqdır.

Müqavilə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. məsələləri də nəzərdə tuturdu.

Müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər hərbi gücü olmayan Azərbaycan xanları çar Rusiyasının xanlıqların müstəqilliyinə toxunmayacağı barədə verdiyi vədlərə inandılar. Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən müdafiə edəcəyinə vəd verirdi. Bu heç də çar Rusiyasının xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması demək deyildi. Çar Rusiyası Azərbaycanın feodal hakimlərinin Rusiya işğalına müqavimət göstərmələrinin qarşısını belə yalan vədlərlə almaq istəyirdi.

I Pyotrun yürüşü zamanından ruslar erməni amilinə xüsusi əhəmiyyət verir və onlardan Azərbaycana qarşı casusluq fəaliyyətində istifadə edirdilər. İşğalçılar üçün lazımi casusluq məlumatlarının toplanması üçün ermənilər «xüsusi» fəallıq göstərirdilər. Azərbaycan, Osmanlı və Gürcüstan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər çar Rusiyasının Qafqazdakı **irticaçı*** siyasətinə kömək etməklə məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün ümid edirdilər.

“Vərəndə məliki və Gülüstan məlikinin qardaşı oğlu Peterburqa gedərək çardan xahiş etmişdilər ki, ya “Qarabağ vilayətini” Rusiya himayəyə götürsün, “məliklərin təbəələri olan erməniləri və müsəlmanları məskunlaşdırmaq üçün Yekaterinoqrad ətrafında yer ayırıb onların köçürülməsini təmin etmək məqsədi ilə qoşun göndərsin”, ya da “Loriyə qədər uzanan Qazax torpağını onlara vermək haqqında Gürcüstan çarına göstəriş versin”.

Tofiq Mustafazadə. “Qarabağ xanlığı”, səh. 181.

* **İrticaçı** — siyasi düşmən, mədəniyyət və tərəqqi düşməni

Georgiyevsk müqaviləsi imzalandığı ilk günlərdən dəyərsiz bir kağıza çevrildi. Azərbaycan xanlıqları tezliklə Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin deyil, məhz çar Rusiyasının təcavüzünə məruz qaldılar.

1. *Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi?*

2. *İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi?*

3. *1802-ci ilin Georgiyevsk müqaviləsinin şərtləri nədən ibarət idi? Sadalayın.*

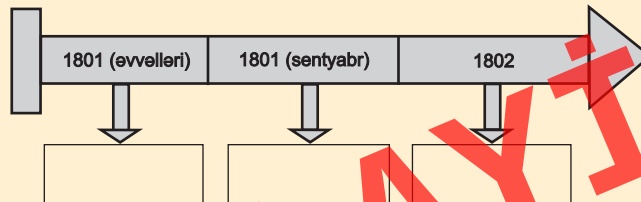
4. *XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.*

5. *Azərbaycan torpaqlarının işğalının xarakterini qarşısına yazın: Hansı ərazilər müqavilə və ya hücumla işğal olundu?*

Azərbaycan torpaqları	Nə zaman və necə?
Car-Balakən	
Gəncə	
Qarabağ	
Şamaxı	
Şəki	
Bakı	
Quba	
Dərbənd	
Lənkəran	

6. *Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başlandığını əsaslandırın.*

7. *Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.*

LAYIHƏ

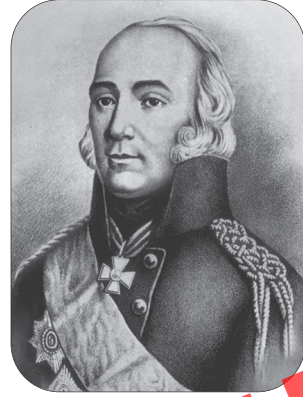
Gürcüstanda quberniya yaratdıqdan sonra çar hökuməti Gürcüstan ərazisindən istifadə edərək, Azərbaycan barəsindəki işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Bu işin icra edilməsi Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı təyin edilən general Pavel Sisianova tapşırıldı.

General Sisianov Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətini necə icra etdi?

Car-Balakənin və İlisu sultanlığının işğalı. Çar hökuməti Şərqi Gürcüstan ərazisindən hücum meydanı kimi istifadə edərək Azərbaycan barəsindəki planlarını həyata keçirməyə başladı.

Car-Balakən camaatı Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Gürcüstandan gələn rus qoşunları Azərbaycanı tutmağa bu ərazilərdən başlayacaqdı. Ona görə də General Sisianov Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Pavel Sisianov

Nəyə görə rus qoşunu işğala Car-Balakəndən başladı?

Rusiyanın himayəsini könüllü olaraq qəbul etmiş gürcü çarlığının hərbi dəstələri də rus qoşun hissələri ilə birləşmişdi. 1803-cü ilin yazında rus əsgərlərinin gürcü dəstələri ilə birgə hücumu Car-Balakəndə yerli əhəlinin müqavimətinə rast gəldi.

Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Əhalinin müqaviməti qırıldı, Balakən yandırıldı. Car işğal olundu. Car-Balakəndən doqquz nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflisə, general Sisianovun yanına gedib Car-Balakən camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə «Andlı öhdəlik» sənədi imzaladı.

Sazişin şərtlərinə görə, camaat rus qoşunlarını öz ərazisində yerləşdirməli, çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq girov (əmanət) verməli idi. Öhdəliyi imzalasalar da, carlılar itaət şərtlərini yerinə yetirmədilər. 1804-cü ilin yanvarında ruslar yenidən hücum edib Carı yandırdılar.

Bundan sonra rus qoşunu Zaqatalaya doğru yeridi. Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar ruslara hücum etdilər. Qanlı döyüşdə carlılar qələbə qazandılar. Salamat qalmış rus əsgərləri Muxax kəndinə geri çəkildilər.

Car ağsaqqalları ruslara hücum etmiş şəxslərin əfv olunması barədə xahişlə Sisianova müraciət etmişdilər. Sisianov carlıların xahişini rədd edərək onlara məktubunda yazmışdı: "...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edirəm. Gözləyin, gəlirəm, orada mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam..."

Azərbaycan tarixi IV cild

Sisianovun cavab məktubu onun xarakteri və yerli əhaliyə münasibəti haqqında hansı təsəvvürləri yaradır?

Carlılar rus qoşunlarına müqavimətin mənasız olduğunu görərək mübarizəni dayandırdılar. Car-Balakənin işğalından sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etdi.

Gəncə xanlığının işğalı. General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi.

1803-cü ilin noyabrında Sisianov Səmkirə çatıb, oradan Cavad xana məktub göndərdi: «Gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə

tutam. Sizdən ikicə söz tələb edirəm, birini seçin: hə, yaxud yox». Cavad xan elə həmin gün cavab məktubu yazdı: «Müharibə etmək istəyirsənsə, mən hazır. Uğur isə Allahın əlindədir...»

Dekabrda Sisianov yenə Cavad xana təslim olmaq barədə məktub göndərrib təcili cavab istədi. Sisianovun bu hərəkəti Cavad xanı qəzəbləndirdi. O, cavab məktubunda yazırdı: «Nə hədlə belə danışırsan? Mən ki sənə tabe deyiləm! Həddini bil! O ki qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyalından əl çək. Gəncəyə yalnız mənim meylimin üstündən keçə bilərsən! Mən öləndən sonra, özgə yolla yox».

Gəncənin müdafiəsi uğrunda qanlı döyüşlər başladı. Şəhərin iki **verstliyindəki*** Quruqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi. Düşmənin canlı və texniki üstünlüyü nəticəsində Cavad

Rus qoşununun Gəncə qalasına hücumu

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə təsis etdiyi medal

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə medal təsis etməsi nəyi göstərirdi?

* **Verst** — uzunluq ölçüsüdür. 1 verst = 1,066 km.

xan Gəncə istiqamətində geri çəkilməli oldu. Bundan sonra rus qoşunu Gəncəni mühasirəyə aldı. Mühasirə bir ay davam etdi. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular.

Qanlı döyüşlərdən sonra **1804-cü il** yanvarın 3-də Gəncə qalasını rus hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu.

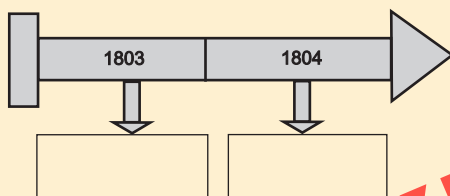
İşğaldan sonra Gəncə xanlığı ləğv olundu, şəhərin adı dəyişdirildi və rus çarı I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər.

Gəncənin alınmasından sonra Gəncə xanının vassal asılılığında olan Samux hakimi də Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu.

Beləliklə, Rusiya Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək üçün imkan qazandı.

1. «Andlı öhdəlik» sazişini həm hərfi mənada, həm də onun şərtlərini təhlil edin.
2. Sizcə, Sisianov Cavad xana məktubunda «gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutam» ifadəsi ilə nə demək istəyirdi? Müzakirə edin.
3. Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.
4. Verilmiş mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını təhlil edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

Rusiyanın Gürcüstanı, Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan xarici dövlətlərin narahatlığına səbəb oldu. Hər dövlət bu işğala bacardığı qədər mane olmağa çalışdı.

Xarici dövlətlərin bu səyləri nə ilə nəticələndi?

Azərbaycan torpaqları hərbə meydan olur. Avropa dövlətləri rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan Osmanlıların və Qacarların vasitəsi ilə çıxarmaq istəyirdilər. Onlar bu dövlətləri Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edir, hərbi kömək göstərəcəklərini vəd edirdilər.

İngiltərənin təhriki ilə **1804-cü ildə** Fətəli şah Rusiyadan öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və iki dövlət arasında müharibə başlandı.

Azərbaycanın yerli əhalisinin bu müharibəyə münasibəti eyni deyildi. Bəzi feodal hakimlər Fətəli şahın qalib gələcəyi təqdirdə öz hakimiyyətlərini saxlayacaqlarını düşünərək imkan daxilində ona kömək

Fətəli şah Qacar

Şahzadə Abbas Mirzə

xanı İbrahimxəlil xan xanlıqların müstəqilliyinin saxlanılması barədə Rusiyanın verdiyi vədə inanırdı. O, şahzadə Abbas Mirzənin başçılığı altında yürüş edən Qacar qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün Sisianovdan hərbi kömək istədi. Bunun müqabilində Sisianov Qarabağın Rusiya təbəəliyinə keçməsinə tələb etdi. İbrahimxəlil xan xanlığını qoruyub saxlamaq ümidi ilə Sisianovla görüşməyə razılıq verdi.

General Sisianov və İbrahimxəlil xan Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçayın sahilində **1805-ci il mayın 14-də** müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən, xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur və onların üzərinə rus çarına sadıq qalmaq tələbi qoyulurdu. Çar isə öz növbəsində, xan sülaləsinin öz ərazilərində hakimiyyətini bütün zamanlar üçün təsdiq edirdi, lakin hər dəfə hakimiyyətə gələn xan varisləri çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onu zəruri şeylərlə təmin etməyi,

göstərirdilər. Əhali isə heç bir dövlətin istilasına məruz qalmaq istəmirdi. Rəiyyət öz xanlarına müraciətlə istilaçılara qarşı mübarizədə onlara hər cür kömək göstərəcəyini bildirirdi.

Tərəflər arasında ilk döyüş İrəvan xanlığının ərazisində Üçkilse divarları yanında baş verdi. Rus qoşunu bu döyüşdə üstünlük qazandı.

Növbəti döyüş yenə İrəvan ətrafında, Qəmərli kəndinin yaxınlığında oldu. Rus qoşunu tutduğu mövqeləri qoruyub saxlaya bilsə də, azuqənin çatışmaması, qüvvənin azlığı üzündən bu döyüşdən sonra İrəvandan geri çəkildi.

Kürəkçay müqaviləsi. Qarabağ

hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə xərac ayırmağı öhdəsinə götürdü. Bir həftə sonra İbrahimxəlil xanın vasitəçiliyi ilə onun qohumu olan Şəki xanı da belə bir müqavilə imzaladı.

İbrahimxəlil xanın ruslara bəslədiyi etimad onun məhvində səbəb oldu.

Bir il sonra o, ailəsi ilə birlikdə rus hərbciləri tərəfindən qətlə yetirildi.

XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisinin yazdığı kimi, “bəzi bədnəsiyyət adamlar xanı mayora (rus mayoru Lisaneviç nəzərdə tutulur) elə şərhləmişdilər ki, mayor gecə ikən bir dəstə döyüşçü ilə onun məskəninə yollandı, burada fələyin zalım hökmü ilə İbrahim xan bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü”.

Azərbaycan tarixi, IV cild

Rusların mövqeyinin möhkəmlənməsi. 1805-ci ilin yayında şahzadə Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi Qacar qoşunu Qarabağa daxil olub, rus qarnizonunun yerləşdiyi Şahbulaq qalasını mühasirəyə aldı. Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. rus hərbi hissələrinin komandanı vəziyyətin çıxılmazlığını görərək qalanı təslim etməyə razılaşdı, özü isə gecə dəstəsi ilə gizlicə qaladan çıxıb Şahbulaqdan şimalda yerləşən Muxrat qəsrinə getdi. Burada ruslara əlavə qüvvələr gəldi, bunu görən şah qoşunu geri çəkildi.

İyulda Qacar qoşunu Qazaxa daxil oldu. Abbas Mirzə yerli əhalinin köməyinə ümid bəsləyirdi. O, bəyanatla kəndxudalara müraciət edərək Qazax sakinlərini Rusiyaya qarşı üsyana çağırırdı. Qazaxda da hərbi əməliyyatlar Abbas Mirzənin istədiyi kimi getmədi. Ruslar Abbas Mirzənin Zəyəm yaxınlığındakı düşərgəsinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı Abbas Mirzə yaralandı və ordusuna geri çəkilmək əmri verdi. Şah qoşunu geri çəkilib Xudafərin körpüsünü keçdi.

Qacar qoşunlarının hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluğu nəticəsində ruslar Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirdilər.

Şamaxı xanlığının işğalı. Qarabağ və Şəki xanları ilə müqavilə bağlayan Sisianov Şirvanlı Mustafa xandan da Rusiya təbəəliyinə keçməyi tələb etdi. Mustafa xan öz şərtlərini irəli

sürərək, bu şərtlərin qəbul olunacağı halda Rusiya təbəəliyinə keçəcəyini bildirdi.

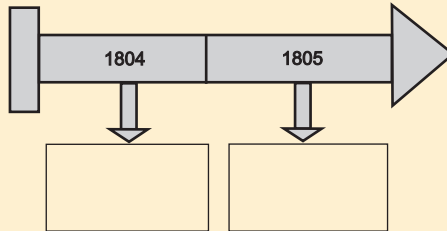
Mustafa xanın mövqeyinə münasibət bildirin.

Mustafa xanın irəli sürdüyü şərtlərlə razılaşmayan Sisianov Şamaxı üzərinə yürüş etdi. Mustafa xan vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görüb Rusiya təbəəliyinə keçməyə hazır olduğunu bildirdi. 1805-ci ilin sonunda Şamaxı xanı ilə də Qarabağ və Şəki xanları arasında bağlanmış müqavilə imzalandı.

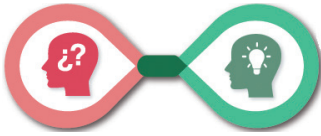
Şamaxı xanlığı digər xanlıqların arasında mərkəzi mövqe tuturdu. Bu baxımdan onun ərazisi böyük iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi. Şamaxı xanlığının tabe edilməsi ilə Azərbaycanın bütün şimal ərazilərini ələ keçirmək asanlaşdı.

1. Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.
2. Üçkilsə və Qəmərli döyüşlərini müqayisə edin.
3. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.
4. 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.
5. Mətnə əsasən Rusiya–Qacarlar müharibəsində Azərbaycan xalqının məruz qaldığı zorakılıq və ədalətsizliyi müzakirə edin.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

LAYIHƏ

Şamaxı xanlığının tabe edilməsindən sonra Bakıya yol açıldı. Rus qoşunlarının baş komandanı hələ 1805-ci ilin əvvəlində Bakını ələ keçirmək üçün rus donanmasını Xəzərə göndərmişdi.

Sisianovun məqsədinə çatmasına kim mane oldu?

Sisianovun öldürülməsi. Rusların növbəti hədəfi Bakı xanlığı idi. Sisianov Bakıya üz tutdu. O, yolda olarkən Bakı dənizdən rus donanmasının hücumuna məruz qaldı. Ruslar Bakıya **desant*** çıxardılar. Onların Bakı qalasını təslim etmək tələbinə Bakı xanı rədd cavabı verdi. Qalanın xoşluqla təslim edilməyəcəyini görən ruslar qalanı atəşə tutdular. Xanlığın mühüm strateji məntəqələri ələ keçirildi. Bakı hakimi Hüseynqulu xan Qacar sarayına müraciət edib kömək istədi. Şahzadə Abbas Mirzə dərhal Bakı xanına kömək göndərdi. Qubalı Şeyxəli xan da öz hərbi qüvvələri ilə Bakı xanının köməyinə gəldi. Bütün bunlar rus desant dəstəsinin vəziyyətini çətinləşdirib onları geri çəkilməyə vadar etdi.

Böyük qoşun dəstəsi ilə Şamaxı tərəfdən irəliləyən Sisianov 1806-cı ilin əvvəlində Bakının iki kilometrliyinə çatıb dayandı. O, qalanın təslim edilməsini tələb etdi və Hüseynqulu xana Bakı xanlığının Rusiyadan tam asılı hala salınmasını nəzərdə tutan müqavilə layihəsi göndərdi.

* **Desant** — hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün gəmi, təyyarə və b. vasitələrlə düşmən torpağına çıxarılan qüvvə

İşğalçı general Sisianovun öldürülməsi

Rus komandanlığı Bakı və Dərbənd qalalarının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. General Qlazenap 1806-cı il mayın 3-də çarə yazırdı: "Nə qədər ki, Bakı alınmayıb, o vaxtadək Şirvan və Qarabağdakı nailiyyətlər həmişəlik təhlükədə olacaqdır".

Azərbaycan tarixi, IV cild

Hüseynqulu xan rusların təklif etdiyi şərtləri qəbul etdiyini və Bakının açarlarını şəxsən təqdim etmək üçün qaladan çıxıb Sisianovla görüşmək istədiyini bildirdi. Görüş zamanı Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisianovu öldürdü. Sisianovun ölüm xəbəri rus qoşununun Bakıya hücumunu təxirə saldı.

Sisianovun cəzalandırılmasına münasibət bildirin.

Sisianovun öldürülməsindən sonra Cənubi Qafqazda şərait mürekkəbləşdi. Xanlar tərəddüd etməyə başladılar. Şahzadə Abbas Mirzə yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək istədi. Qacar

qoşunu yenidən fəallaşdı, lakin Abbas Mirzənin söylərinə baxmayaraq, ruslar mövqelərini əllərində saxlaya bildilər. Bundan sonra rus komandanlığı qarşıya Azərbaycanın şimalındakı digər ərazilərin işğalı məsələsini qoydu.

Bakı və Quba xanlıqlarının işğalı. 1806-cı ilin iyununda rus qoşunları Quba xanına tabe olan Dərbəndi tutub Bakıya yönəldi. Rus generalı Bakı sakinlərinə müraciət göndərirdi. Müraciətdə əhaliyə toxunulmazlıq vəd olunurdu. Hüseynqulu xan müqavimətin mənasız olduğunu görüb ailəsi ilə birlikdə Qubaya, oradan da Fətəli şahın sarayına getdi.

1806-cı ilin sonunadək Bakı və Quba xanlığı Rusiyaya tabe edildi. Dərbənd və Quba xanlıqları Tərki şamxalının ixtiyarına verildi. Beləliklə, Talış, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, Azərbaycanın şimal ərazisi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

Çar hökuməti Quba və Bakı xanlıqlarını ələ keçirdikdən sonra Fətəli şah Qacarla sülh bağlamağa can atırdı, çünki rus komandanlığı Osmanlı dövləti ilə müharibənin qaçılmaz olduğunu görürdü. Çar hökuməti müvəqqəti barışıqın imzalanmasına belə razı idi, lakin danışıqlar uzandı.

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində üsyanlar. Qarabağlı İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən dərhal sonra onun qohumu Şəkili Səlim xan Rusiya ilə əlaqələri kəsdi. O, əhalini üsyana qaldırdı və rus qoşunlarını xanlıqdan çıxarmağa cəhd etdi. Rus komandanlığı Şəki xanlığındakı üsyanı yatırmaq üçün hərbi hissələr göndərirdi. 1806-cı ilin oktyabrında Şəki yaxınlığında həlledici döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Səlim xanın dəstələri məğlubiyyətə uğradıldı.

Rus qoşunu Şəki şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər sakinləri müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Bununla belə nuxalıqların müqaviməti qırıldı və ruslar Şəkini ələ keçirdilər. Səlim xan Azərbaycanın cənub vilayətlərinə getdi.

Sonra rus qoşunu üsyan bürümüş Car-Balakənə yola düşdü. Tezliklə bu üsyan da yatırıldı.

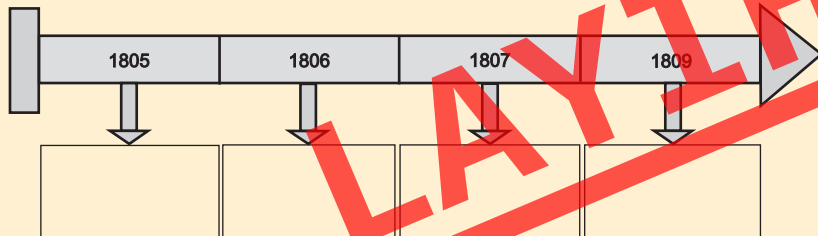
Yalnız Səlim xan deyil, Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan və Quba hakimi Şeyxəli xan da Rusiyaya qarşı idilər. Rus ordusu generalı olmalarına baxmayaraq, onlar bu ordunun əbədi köləlik vasitəsi olduğunu artıq anlaya bilmişdilər.

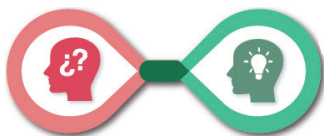
1810-cu ilin yayında xalqın döyüş yardımına arxalanan Şeyxəli xan rus qoşununu Gilgil çay üzərində məğlub etdi, ona köməyə gələn hec rus hərbi hissələrini də geri oturtdu. Rus generalı Şeyxəli xanı tutub gətirən və ya öldürən adama 1500 çervon «mükafat» verəcəyini bildirsə də, istəyinə nail olmadı, çünki Quba əyalətinin əhalisi üsyana qalxmışdı. Yerli bəylərin çoxu Rusiya tabeliyindən çıxıb Şeyxəli xana qoşulmuşdu. Quba üsyanının başlıca qüvvəsi isə silaha sarılmış kəndlilər idi. Şirvanlı Mustafa xan Qubadakı çıxışa dəyərli yardım göstərirdi.

Quba üsyanı çar komandanlığını qorxuya saldı. Komandanlıq üsyanın daha da genişlənməsindən bərk narahat oldu. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün Gəncədən, Qarabağdan, Bakıdan rus piyada qüvvələri, Şəkiddən və Şirvandan süvari qoşun hissələri göndərdi. Oktyabrda baş verən iki döyüşdə Şeyxəli xan basıldı. Növbəti kəndli üsyanı da yatırıldı.

1. *Şamaxı xanı Mustafa xanın imzaladığı müqavilənin şərtlərini araşdırıb sxem qurun.*
2. *Bakı xanına göndərilən müqavilə layihəsi Rusiyanın irticaçı mövqeyini açırdımı? Əsaslandırın.*
3. *Azərbaycan xanlıqlarının işğalına aid təqdimat hazırlayın.*
4. *Rusiyanın həm Qacarlar, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibədə uğur qazanması nə ilə bağlı idi? İzah edin.*
5. *Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.*

Osmanlı dövləti 1806-cı ilin sonunda Rusiyaya müharibə elan etdi. Şah öz qüvvələrini Osmanlılarla birləşdirib hərbi əməliyyatları genişləndirmək niyyəti ilə Azərbaycana gəldi.

Bu şəraitdə Azərbaycanda hansı hadisələr baş verdi?

Rusiyanın Lənkəran (Talış) xanlığını işğal etməsi. Şah hökuməti İngiltərədən yardım alaraq, barışıqdan imtina edir və fəal surətdə hücumu hazırlayırdı. İngilislər Fətəli şahı inandırırtdılar ki, Rusiyanın vəziyyəti xeyli mürəkkəbdir. Napoleon Rusiya üzərinə hücumu hazırlayır. Ona görə də çar hökuməti qoşunlarını Cənubi Qafqazdan qərbə göndərir.

İngilislərin bu cür təbliğatı Fətəli şahı ruslara qalib gələcəyinə inandırmışdı. Şah yeni müharibədə dini amildən də istifadə etmək istəyirdi. Bu məqsədlə ruhanilərin başçısını çağıraraq ruslara qarşı cihad — müqəddəs müharibə barəsində fətva verməyi tapşırırdı. Təbrizdə üləmalar moizəçilərin böyük qrupunu topladı və onlara təlimat verib Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə göndərdilər.

Rusiyanın Qacarlarla danışıqlara can atmasının səbəbləri nə idi?

1812-ci ilin əvvəllərində hərbi əməliyyatlarda da şah ordusu uğur qazandı. Abbas Mirzənin ordusu Qarabağda, Sultanbud yaxınlığında rus qoşununu məğlubiyyətə uğratdı. Bu qələbə şah əsgərlərinin döyüş ruhunu yüksəltdi.

Sultanbud yaxınlığında döyüş

Həmin ilin yayında Rusiya ilə Fransa arasında müharibə başlandı. Abbas Mirzə Rusiyanın əsas qüvvələrinin Napoleona qarşı yönəlməsindən istifadə etmək istədi və bir sıra hərbi əməliyyatlar keçirdi. O, ilk növbədə, rusları Qarabağdan qovub çıxarmağı düşünürdü, lakin Abbas Mirzənin bu planı həyata keçmədi. Onun hərbi qüvvələri Qarabağda Aslandüz yaxınlığında ruslar tərəfindən məğlub edilib Arazın o tayına atıldı.

Abbas Mirzənin bu məğlubiyyətindən sonra rus komandanlığı qoşunlarına şahzadənin qoşununu Lənkəran xanlığından sıxışdırıb çıxarmağı əmr etdi. Xəzər donanması da bu məqsədlə Lənkəran sahillərinə göndərilmişdi. Rusların Lənkəran qalasını təslim etmək barədə dəfələrlə etdiyi təklif qəti şəkildə rədd olundu.

Dekabr ayında rus artilleriyası Lənkəran qalasını fasiləsiz atəşə tutdu. 1813-cü il yanvarın 1-də qanlı döyüşlərdən sonra Lənkəran qalası ruslar tərəfindən işğal olundu. Aslandüz və Lənkəran qələbələri müharibənin taleyini həll etdi.

Lənkəran qalasının alınması. Rəssam Frans Rubo

Abbas Mirzənin məclubiyyətinin səbəblərini izah edin.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması. 1813-cü ilin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda hərbi və mülki işlər üzrə canişini sülh haqqında danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Məmur qeyd edirdi ki, tutulmuş bütün torpaqları Rusiya tərkibində saxlamaq şərtlə sülh bağlamağa hazırdır, bu isə şah sarayını razı salmırdı.

Şah sarayı öz casuslarını Azərbaycana göndərərək yerli feodalları şah qoşunlarına kömək göstərməyə çağırırdı, lakin şah hökumətinin söyləri nəticəsiz qaldı. Artıq aydın idi ki, heç bir qüvvə rus qoşunlarının ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinə mane ola bilməz. Şah Rusiyanın ölkənin içərilərinə doğru irəliləyə biləcəyindən qorxaraq, sülh danışıqlarına başlamaq qərarına gəldi.

Gülüstan müqaviləsinin imzalanması

Şah hökuməti nə üçün danışıqlara başlamağa razılaşdı?

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda, Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. Gülüstan müqaviləsinə görə, şah dövləti Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Quba, Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalını tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Fətəli şahın hakimiyyəti altında qaldı. Qacarlar Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququnu tanıdı. Qacarlar dövlətinin ərazilərində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu.

Gülüstan kəndi harada yerləşirdi? Həmin yerin bugünkü vəziyyəti haqqında nə demək olar?

Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın şimal ərazilərinin (Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla) və bütün Cənubi Qafqazın çar

*Gülüstan müqaviləsinə görə sərhədləri göstərən xəritə.
Xəritəni general Pottonun redaktəsi altında N.S.Anosov tərtib etmişdir.
Tiflis, 1902*

Rusiya tərəfindən istilasını təsdiq edirdi. Bu müqavilənin bağlanması ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsi başa çatdı.

Gülüstan müqaviləsindən sonra şah hökuməti Azərbaycanın cənub əyalətlərində Maku, Urmiya kimi güclü xanlıqları istisna etməklə, qalanlarını tamamilə ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərindək şəxslər mərkəzdən göndərilməyə başladı.

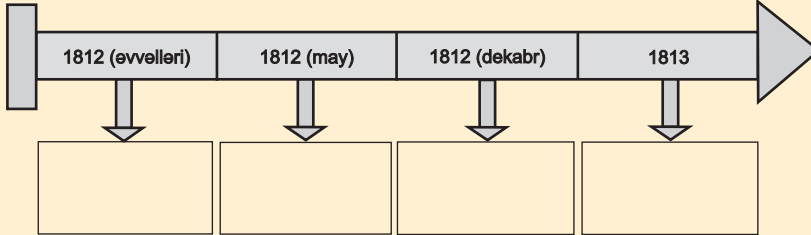

Şah hökumətinin Azərbaycanın cənub əraziləri ilə bağlı siyasətinin səbəblərini izah edin.

Fətəli şah zamanından onun hakimiyyəti altında olan Azərbaycan əraziləri «vəliəhd əyləşən yer», Təbriz isə «səltənət evi» əhəmiyyəti daşıyan ikinci paytaxt rolunu oynamağa başladı.

1. İngiltərənin Rusiya–Qacarlar müharibəsinə təsirini izah edin.
2. Qacarlara çar Rusiyası ilə danışıqlara sövq edən səbəbləri müəyyən edin.
3. Sadıq xanla Cavad xanın şücaətinə aid esse yazın.
4. Gülistan müqaviləsinin şərtlərinə aid sxem qurun.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

6. Gülistan müqaviləsinin tərəfləri arasında gələcəkdə ziddiyyət yarada biləcək müddəalarını göstərin.

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onları yan almaq hüququ verilir; həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir.	
Rus tacirlərindən İran şəhərlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallara görə yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunmasın, oradan apardıqları İran mallarına görə də eyni gömrük alınsın	
İndiyədək Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa Gülistan müqavilə ilə bu gündən etibarən və gələcəkdə son qoyulur	
Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları – Gəncə, Şəki, Qarabağ, Quba, Bakı, Lənkəran Rusiyaya ilhaq edilir	
Naxçıvan və İrəvan xanlıqları, Araz çayından cənubdakı bütün Azərbaycan xanlıqları İran-Qacarlar dövlətinin tərkibinə qatıldı.	
Rusiya imperatoru İran şahına öz qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək üçün vəliəhdə, lazım gəldikdə, kömək göstərməyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən İran dövlətinin işinə qarışa bilməsin və İran sarayı möhkəmlənsin.	

Rusiya Azərbaycanın şimal ərazilərində möhkəmlənmək üçün, ilk növbədə, burada öz idarəçilik sistemini tətbiq etdi.

Bəs yeni idarə forması nə ilə fərqlənirdi?

Xanların səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması. Komendant idarə üsulunun yaradılması. Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalından sonra çar hökuməti bir sıra dəyişikliklər etdi. Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı. Xanlıqların daxili müstəqilliyi saxlanılsa da, xanların səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdı. Xanlara general rütbəsi verilmişdi. Onlar çar Rusiyasının generalları hesab edilirdilər və Qafqazın baş hakiminə tabe idilər.

Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xanın oğlu, Azərbaycan tarixşünaslığının banisi, Abbasqulu ağa Bakıxanov Tiflisə hərbi qulluğa dəvət olunmuş, 1819-cu il dekabrın 20-dən Baş qərargahın dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim kimi xidmətə başlamışdı. Həmin illərdə Gəncədə, Car-Balakəndə, Qubada tez-tez çar üsuli-idarəsinə qarşı kəndli üsyanları olurdu. Yerli məmurlar tərəfindən incidilən, ağır vergilərdən imtina edən yoxsul kəndlilərin tərəfini saxlayan Abbasqulu ağa Bakıxanovdan baş hakim Vermolovun xoşu gəlmirdi. Azərbaycanlı bəyin, ağanın, xanın qanuni hüququnun sıxışdırılması, torpağının əlindən alınıb komendantlara verilməsi bir ziyalı kimi, əsilzadə kimi Abbasqulu ağa Bakıxanovu bərk narahat edirdi.

Şəmistan Nəzirinin "Azərbaycan generalları" kitabından

Gəncə və Bakı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi ləğv edilmiş, əvəzində komendant idarə üsulu yaradılmışdı. Bu idarə sisteminin başında rus zabiti — komendant dururdu.

Rusiyanın tərəfinə keçmiş xoylu Cəfərqulu xan Şəki xanı təyin edildi. O, özünün keçmiş Xoy xanlığı əhalisinin bir hissəsini Şəkiyə köçürdü. Azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət olan bu köçkünlər Şəki şəhərinin ətrafında bir neçə kənd (Yenikənd, Cəfərabad və s.) saldılar.

Quba xanlığında yerli bəylərdən ibarət əyalət şurası təşkil olundu. Keçmiş Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xan şuranın sədri təyin edildi. Şura formal xarakter daşıyır, rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Əslində, bu da komendant idarə üsuluna keçid idi. Rus əsgərləri Qubada soyğunçuluqla məşğul olurdu. Əyalət şurası bu özbaşınalıqların qarşısını ala bilmirdi.

Xanlıq idarəetmə sistemi formal da olsa saxlanılmış xanlıqlarda xan üsuli-idarəsi uzun sürmədi. **1819–1826-cı illər arasında** çar hökuməti bu xanlıqlarda da öz idarə üsulunu yaratdı. Mərkəzi Şuşa şəhəri olan «Müsəlman əyalətləri rəisliyi» yaradıldı. Bu idarənin başında komendant dururdu.

Çar hökuməti nə üçün formal da olsa, xanlıqların saxlanmasını Rusiyanın planlarına maneə hesab edirdi?

İşğal olunmuş xanlıqların ərazisində altı əyalət, iki dairə və iki distansiya yaradıldı. Əyalətlərin və dairələrin başında Qafqazın baş hakimi tərəifndən təyin edilən komendantlar dayanırdı.

«Hökmdarın taleyi» filminə baxın. Filmin süjet xəttini və tarixi dövrü müzakirə edin.

Çar Rusiyanın irticaçı siyasəti öz iç üzünü göstərirdi. Azərbaycanda xanların, bəylərin, ağaların və başqa yerli hakimlərin hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Onların ölkədən çıxıb getməsi üçün hər cür fitnəyə əl atırdılar. Vətəni tərk edən xanların və

onların varislərinin torpaqları, mülkləri xəzinənin (dövlətin) ixtiyarına verilir, ayrı-ayrı rus və erməni hərbiçiləri tərəfindən ələ keçirilirdi. Erməni general Valerian Mədətov Qarabağda o qədər torpaq ələ keçirmişdi ki, ən böyük mülkədara çevrilmişdi. Özünün Qarabağ mülklərinin nəslindən olduğunu bəyan edən Mədətov acgözlük etməkdə həddi aşmış və bu əməllərinə görə məhkəməyə verilmişdi.

Rusiya hökumətinin Azərbaycanda iqtisadi tədbirləri. Çar Rusiyası istila etdiyi Azərbaycan torpaqlarında iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün tədbirlər görməyə başladı. Əsas tədbirlərdən biri cənuba qaçıb getmiş və ya əsir götürülmüş əhalinin geri qaytarılması idi. Çar hökuməti bununla vergi verən əhalinin sayını artırmağa çalışırdı.

Əhalinin sayının Rusiyanın iqtisadi maraqlarına nə kimi təsiri vardı? Əsaslandırın.

Çar Rusiyası Azərbaycanın təbii sərvətlərini mənimsəməyə başlamışdı. Neft mənbələri, duz gölləri, balıq vətəgələri, zəy mədənləri və başqa sahələr ələ keçirilmiş və iri tacirlərə icarəyə verilmişdi. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzi olan Şəkinin ipəyi Rusiya sənayesinə yönəldilmişdi.

Bir sıra əyalətlərdə taxıl ehtiyatının az olmasına baxmayaraq, Rusiya hakim dairələri rus qoşunlarının tələbatını yerli əhaliyə ödətdirirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və Şirvan xanlıqları xəzinəyə minlərlə **pud*** taxıl vermişdi.

Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. Rusiya Azərbaycana ucuz xammal və bahalı satış bazarı kimi baxırdı, lakin çar hökuməti hələ bu məsələ ilə bağlı müəyyənləşmiş layihələr tətbiq etmirdi.

Bu gün Rusiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələr necə inkişaf edir?

* **Pud** — təqribən 16,4 kq-a bərabər çəki vahidi

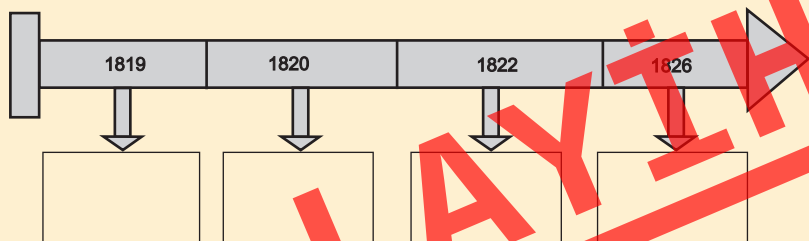
Cənubi Qafqaz Avropa-Asiya ticarətində Rusiya üçün hələlik ötürmə məntəqəsi kimi əhəmiyyətli idi. Bu mövqeyinə uyğun olaraq, çar hökuməti Cənubi Qafqazda 1821-ci ilin güzəştli tarifi deyilən tarif tətbiq etdi. Bu tarifi tətbiq edilməsindən sonra Cənubi Qafqaz tacirlərinin Avropadakı əməliyyatları dörd dəfə artdı. Rusiya yarmarkasının dövrüyyəsi isə müvafiq sürətdə azaldı. Buna görə də yeni tarif mərkəzi Rusiyanın ticarət və yetişməkdə olan sənaye burjuaziyasının ciddi narazılığına səbəb oldu.

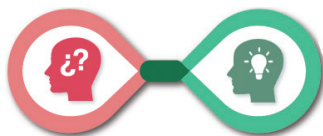

1. *Formal idarəçiliyi saxlanmış xanlıqların ləğv edilməsi prosesini izah edin.*
2. *Azərbaycanın hakim dairələrinin hüquqları necə məhdudlaşdırılırdı? Təhlil edin.*
3. *Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyətini müzakirə edin.*
4. *Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda böyük iqtisadi layihələr həyata keçirməsinin səbəblərini izah edin.*
5. *XVIII əsrin əvvəllərində və XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi tədbirləri cədvələ yazaraq ümumi mənzərəni təsvir edin.*

XVIII əsrin əvvəli	XIX əsrin əvvəli

5. *Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.*

*Gülüstan müqaviləsini özü üçün
rüşvayçılıq hesab edən Qacarlar dövləti
bununla barışmaq istəmirdi.
Şahzadə Abbas Mirzə Rusiyaya qarşı
yeni müharibəyə hazırlaşdı.*

*Azərbaycan torpaqlarının işğalı necə davam
etdi?*

Abbas Mirzənin ordunu yenidən qurması. İngiltərə Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsini istəmir və buna mane olmaq üçün şahı yeni müharibəyə təhrik edirdi. İngiltərə hökuməti Fətəli şahı vəd etmişdi ki, Gülüstan müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərə yenidən baxılmasına nail olacaqdır.

İngiltərə şah hökumətinə maliyyə yardımını göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öhdəliyini bir daha təsdiq edərək Qacar ordusu üçün yeni təlimatçı zabitlər, silah-sursat, Təbrizdə fəaliyyət göstərən silah hazırlayan müəssisə üçün avadanlıq göndərməyə başladı.

*Nəyə görə Gülüstan müqaviləsi
şah dövlətini qane etmirdi?*

XIX əsrin 20-ci illərində ingilislər şahı pulla, silahla və sursatla göstərdikləri yardımını daha da gücləndirdilər. İngilis zabitləri sərhəd qalalarını möhkəmləndirirdilər. Tehranda və Təbrizdə metaltökmə müəssisələrinin əsası qoyul-

Qacar döyüşçüsü

Qacar ordusunun hərbi paradı. 1816-cı il

muş, Təbrizdə barıt istehsalı nizama salınmışdı. Şahzadə Abbas Mirzə ingilislərin köməyi ilə öz ordusunu yenidən qurdu.

Sizcə, İngiltərə təhrik etməsə, Qacarlar yenidən Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşardımı?

Aleksey Yermolovun Qacar sarayına səfəri. 1817-ci ildə Rusiya Yermolovun başçılığı ilə Qacar sarayına nümayəndə heyəti göndərirdi. Nümayəndə heyətinə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri haqqında müqavilə bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Şahzadə Abbas Mirzə rus nümayəndə heyətinin gözünü qorxutmaq məqsədilə onların qarşısına yeni qurulmuş ordusundan bir hissə göndərmişdi. Yermolovu yolboyu ingilis zabitləri müşayiət edirdi.

Yermolov Qacarlar sarayında soyuq qarşılandı. Tərəflərin görüşündə ingilis səfiri də iştirak edirdi. Elə ilk danışıqlarda şah tərəfi Gülistan müqaviləsinə görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqların qaytarılmasını tələb etdi. Qacarların müharibəyə hazırlaşdığına əmin olan general Yermolov səfərini başa çatdırıb geri qayıtdı.

Qacarlar dövləti müharibədə Osmanlı dövlətindən kömək almağa ümid edirdi. **1823-cü ildə** onlar arasında müqavilə bağlandı. İngilislərin köməyi ilə Cənubi Qafqazda kəşfiyyat işləri təşkil edildi. Bunda məqsəd müharibənin başlanması ilə yerli

əhalini Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq idi. Belə bir şəraitdə Rusiya hökuməti müharibəyə girməkdən çəkindi və 1826-cı ildə yenidən şahın yanına nümayəndə heyəti göndərdi. Bu dəfə Rusiya Qarabağın və Lənkəran xanlığının bir hissəsini güzəşt etməyə hazır olduğunu bildirdi, lakin şah hökuməti müharibə etməkdə israrlı idi.

Müharibənin başlanması. 1826-cı ildə Abbas Mirzənin ordusu şimala doğru hərəkətə başladı. Onun planı qəflətən Qarabağa daxil olub Şuşanı ələ keçirmək, sonra isə Gəncəni tutub Tiflisə hücum etmək idi.

Abbas Mirzənin Azərbaycana yürüşü ilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşü arasında ümumi cəhəti izah edin.

Ordunun bir hissəsi Gəncəyə tərəf hərəkət etdi, digər əsas qüvvələr Şuşa üzərinə yeridildi. Qacar ordusu ilə birgə Gəncə xanı Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Hüseynqulu xan, Mustafa xan və başqaları da gəlirdilər.

Öz keçmiş xanlarının gəldiyini eşidən əhali onlara kömək məqsədilə üsyan qaldırdı. Beləliklə, hərbi əməliyyatlar Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmuş bütün ərazisini əhatə etdi. Gəncəlilər həbsxananı ələ keçirib yerli qarnizonu darmadağın etdilər. Şəhər Abbas Mirzənin qoşunu tərəfindən tutuldu.

Şah ordusu bütün Qarabağ mahallarını tutub, Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşa qalasının mühasirəsi 48 gün davam etdi. Bu müddət ərzində qaladakı rus qarnizonu strateji təşəbbüsü ələ ala bildi. Şuşanın uzunmüddətli mühasirəsi bu əməliyyatın taleyini rusların xeyrinə həll etdi.

Şuşa qalasının məğlubedilməzliyini başqa hansı tarixi hadisə təsdiq edir?

Rus hərbi komandanlığı Bakıya böyük əhəmiyyət verirdi. Bakı limanı Həştərxanla daimi əlaqə saxlanılmasında, rus ordusunun döyüş sursatı və ərzaqla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. Ona görə də Abbas Mirzə Bakını ələ keçirmək, rus ordusunun təchizatını pozmaq və onu mərkəzdən təcrid etmək istəyirdi.

Hüseynqulu xan Bakı qalasını dənizdən və qurudan mühasirəyə aldı. Abbas Mirzə onun köməyinə yeni qüvvələr göndərdi, lakin Hüseynqulu xanın bütün cəhdləri uğursuz oldu.

Şah qoşunu Gəncə uğrundakı döyüşlərdə də uğur qazana bilmədi. Rus hərbi hissələri general Mədətovun başçılığı ilə Gəncə üzərinə yeridi. Gəncəyə gedən yolun üstündə, Şəmkir yaxınlığındakı qanlı döyüşdə şah ordusu məğlub oldu.

Gəncə döyüşü müharibənin müqəddəratını həll etdi. Məğlubiyyət xəbərini alan Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Arazın sağ sahilinə keçdi. Şah qoşunu rusların işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

Qafqazın baş hakimi vəzifəsində Yermolovu general İvan Paskeviç əvəz etdi.

Naxçıvan xanlığının işğalı. 1827-ci ilin yazında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Rus korpusunun əsas qüvvələri İrəvan üzərinə yerişərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə iki ay davam etdi. Bu müddət ərzində dəfələrlə həmlə etməsinə baxmayaraq, rus qoşunu qalanı ala bilmədi. Rus komandanlığı İrəvan qalasının mühasirəsinə vaxt itirməməyi qərara aldı və qoşununu Naxçıvan üzərinə yeritdi.

Rus qoşunu Naxçıvanı ələ keçirib Abbasabad qalasına yaxınlaşdı. Şah hakimiyyətinin Naxçıvan xanlığında dayağı olan bu qalanın böyük strateji əhəmiyyəti var idi. Qala Araz çayı üzərində keçidi təmin edirdi. Abbas Mirzə Abbasabad qalasını ruslara verməmək üçün qala üzərinə hərəkət etdi. Cavanbulaq deyilən yerdə döyüş baş verdi. Ruslar döyüşdə qalib gəldilər. Abbas Mirzənin bu məğlubiyyəti Abbasabad qalasının taleyini həll etdi. Bir ay sonra ruslar qalanı işğal etdilər.

İrəvan xanlığının işğalı. Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana yaxınlaşdı. İlk növbədə, xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı Sərdarabad qalası mühasirəyə alınıb tutuldu. Sentyabrda yenidən İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı. Qala qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. İrəvan qalasının müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xan Qacar Paskeviçin hədələ-

yici məktublarına məhəl qoymur, mübarizəni davam etdirirdi, lakin qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi. Həsən xan döyüşdə həlak oldu.

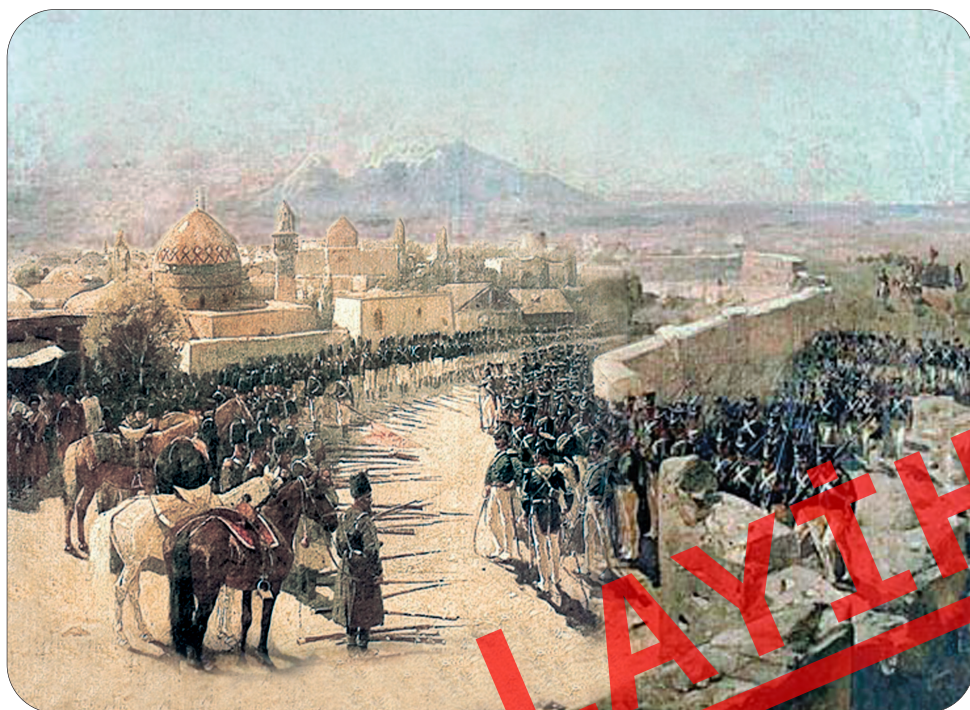
İrəvan qalasının süqutunda erməni xəyanəti də öz rolunu oynadı. İrəvan xanlığının ərazisində özünə dövlət yaratmağa çalışan gəlmə ermənilər işğalçılara hər cür kömək göstərirdilər.

İrəvanın işğalından sonra rus qoşunu Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləməyə başladı.

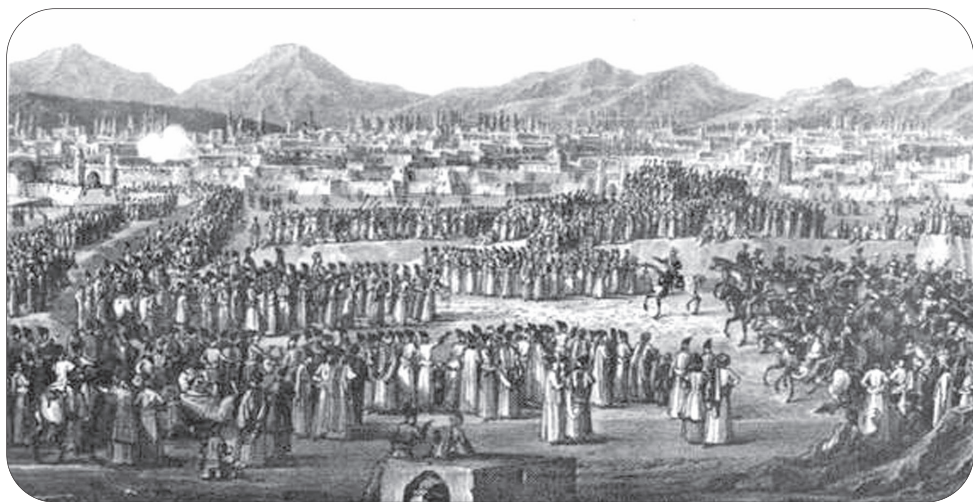
1827-ci ilin oktyabrında ruslar Təbrizi işğal etdi. Şəhəri idarə etmək üçün Təbrizdə müvəqqəti idarə yaradıldı. Rus qoşununun Təbrizi ələ keçirməsi ilə ölkənin içərilərinə yol açıldı.

Həsən xan Qacar

İrəvan qalasının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi. Rəssam Frans Rubo

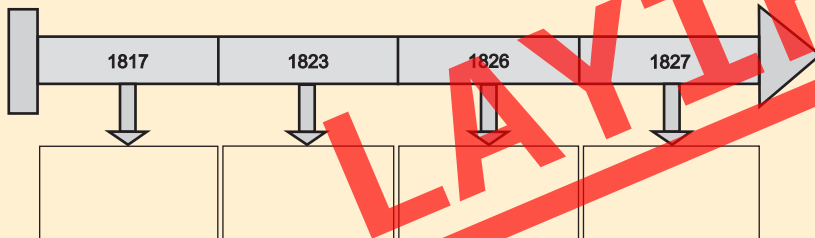
Qraf Paskeviçin Təbrizə daxil olması. Rəssam Vladimir Maşkov

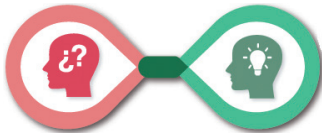

Paskeviçin yazdığı kimi, İrəvan vilayətində 10 min müsəlman (azərbaycanlı – red.) və ancaq 3 min erməni ailəsi var idi. Ermənilər rus qoşununa hər cür yardım göstərirdilər. Qala divarları üstündə görünən ermənilər papaqlarını yellədənərək işarə edirdilər ki, təslim olurlar. Onlar xəyanət edərək qalanın şimal darvazalarını açdılar və oktyabrın 1-də rus qoşununu qalaya buraxdılar.

1. II Rusiya–Qacarlar müharibəsi ərafəsində İngiltərənin siyasi fəaliyyətini təhlil edin.
2. Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurun.
3. II Rusiya–Qacarlar müharibəsi başlayarkən Abbas Mirzənin hücum planı necə idi? Sxemləşdirin.
4. 1826-cı ilin hərbi əməliyyatlarında Qacarların uğursuzluğunun səbəblərini təhlil edin.
5. «İrəvan qalası mühasirədə» adlı hekayə yazın.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Rusiyanın ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən şah dövləti sülh bağlamağa məcbur oldu.

Sülh danışıqları nə ilə nəticələndi?

Azərbaycan torpaqlarının ikinci dəfə bölüşdürülməsi. 1828-ci ilin yanvarında Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Ruslar Urmiyanı və Ərdəbili tutdular. Bu, Qacar sarayında narahatlıq yaratdı.

1828-ci ilin fevralında Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında sülh danışıqları başlandı. Rusiya hökuməti şahdan Azərbaycanın cənub ərazilərinin də Rusiyaya verilməsini tələb edirdi, lakin Osmanlı dövləti ilə müharibə təhlükəsi çar hökumətini danışıqları çox uzatmamağa vadar etdi. **1828-ci il fevralın 10-da** sülh müqaviləsi imzalandı. «Türkmənçay müqaviləsi» adı ilə tarixə düşən bu müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan da daxil olmaqla, Azərbaycanın şimal xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanın cənub əraziləri isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları iki hissəyə — **Şimali və Cənubi Azərbaycana** bölündü.

Nəyə görə Rusiya tərəfi müqavilə bağlamağa tələsdə?

Türkmənçay müqaviləsinin şərtləri. Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə, şah dövləti Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi.

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında müharibə. 1826–1828-ci illər

Rusiya Qacarlar dövlətində istədiyi şəhərdə özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququna malik idi. Şah dövləti Rusiyaya hərbi təzminat ödəməli idi.

Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə də var idi. Bu maddə müqaviləyə Qacarlar dövləti ərazisindən erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürmək üçün daxil edilmişdi. Bunun nəticəsində ermənilər kütləvi surətdə Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməyə başladılar.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması

Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri. 1804–1813-cü və 1826–1828-ci illərdə hərbi əməliyyatların gedişində, 1929-cu ildə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan Ədirnə sülhündən sonra ermənilərin böyük kütlələrinin Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəil artdı. Yararlı torpaqların köçkün ermənilərə verilməsi nəticəsində yerli Azərbaycan türkləri öz torpaqlarının bir hissəsindən məhrum oldular.

“Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar; bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır”

*Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun
Rusiya imperatoruna məktubundan*

Bu fikrə münasibət bildirin.

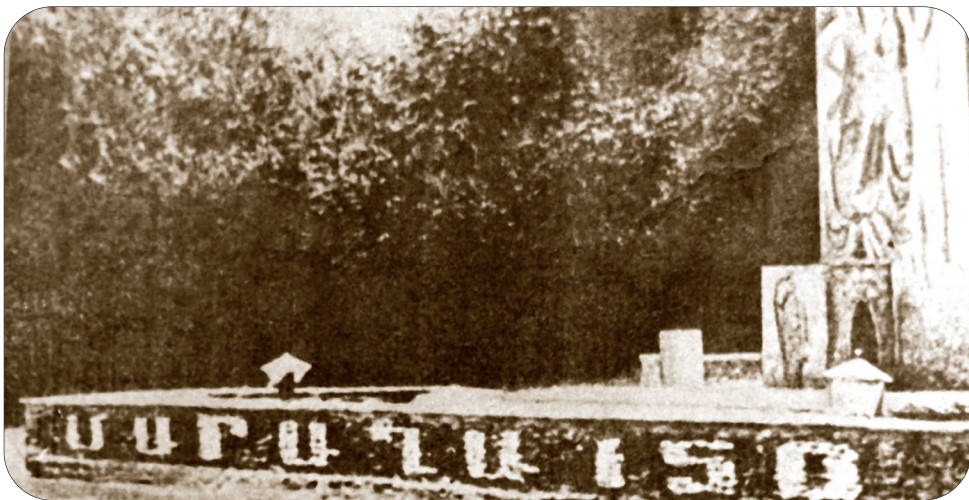
*1828-ci ildə ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına,
o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməsi.
Rəssam Vladimir Maşkov*

Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın Qafqazdakı strateji mövqeyini möhkəmləndirdi, onun qonşu ölkələrdə siyasi və iqtisadi təsirinin daha da genişlənməsinə zəmin yaratdı.

Müharibə nəticəsində Azərbaycan xalqını zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymağa məcbur edildi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Bu isə o demək idi ki, Azərbaycan yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal ixrac edən ölkəyə çevriləcəkdi.

Beləliklə, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucaqar müstəmləkəsinə çevrildi.

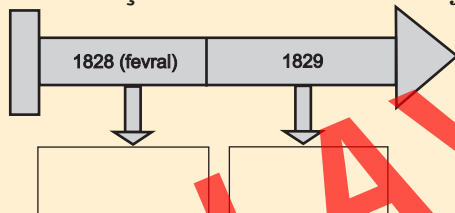
*Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə
ucaltdıqları abidə. Dağlıq Qarabağ, Ağdərə rayonu.
Abidə 1988-ci ildə separatçı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.*

Sizcə, ermənilər bu abidəni nə üçün dağıtmışlar?

1. **Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?**
2. **Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi?**
3. **Türkmənçay müqaviləsinə görə, Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.**
4. **Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi?**
5. **Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.**

LAYIHƏ

AZƏRBAYCANI PARÇALAYAN VƏ MÜSTƏMLƏKƏYƏ ÇEVİRƏN ƏDALƏTSİZ MÜQAVİLƏLƏR

Sənəd

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ

Birinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm.

...Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Bütün Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi (rus qoşunlarının baş komandanı) ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gələrsə və ya məktub göndərilərsə, bu məktublardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanlar haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İ.Ə.-i Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) Həmin ölkənin xalqla-

rını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı, ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərargah və baş zabitləri ilə (habelə), toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsini Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) İstər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adıçəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını Gürcüstan Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazım olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İ.Ə.-nin zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, bayraq onun yanında saxlanılmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İ.Ə.-nin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm

olduğundan İ.Ə.-nin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yəni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın İ.Ə. tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissənin, yəni 4000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa, Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum Məmmədhəsən Ağanın ikinci oğlu Şükürallahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

İ.Ə. özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılmalı olan zati-alilərinin (xanın) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Sənəd

GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

...Üçüncü maddə

Şah Əlahəzrətləri Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoruna səmimi dostluq hislərinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Ali Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı ilə əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlığı, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Lənkəran (bu xanlığın Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla bərabər, Dağıstan, Gürcüstan (Şuragəl əyaləti ilə birlikdə), İmeretiya, Quriya, Minqreliya və Abxaziya eyni dərəcədə, hətta bəzərdə bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya imperiyasının mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir...

...Beşinci maddə

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir. Həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran

ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə müharibədən əvvəl, habelə sülh vaxtı və həmişə Rusiya hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki ixtiyar indi də yalnız Rusiya dövlətinə verilir ki, ondan başqa heç bir dövlətin hərbi bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

Sənəd

TÜRKMƏNÇAY SÜLH MÜQAVİLƏSİ

Birinci maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

İkinci maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış müharibə ilə Gülüstən traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülüstən traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

Üçüncü maddə

İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir.

...Beşinci maddə

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz adından, həm də öz vərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər, həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

Altıncı maddə

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında yaranmış müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyana, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür.

...Səkkizinci maddə

Rusiya tacir gəmiləri əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər, onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərinə də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür vəsaitlə kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

...On beşinci maddə

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün

və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya rus ordusunun adıçəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa, o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməz mülkə gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beşillik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan illik müddət başa çatanaqədək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

LAYİHƏ

BURAXILIŞ MƏLUMATI

AZƏRBAYCAN TARİXİ 8

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə
DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu
Qabil Əli oğlu Əliyev
Leyla Əhliman qızı Hüseynova
Həcər Kamaləddin qızı Əlişova
Hafiz Əkbər oğlu Cəbbarov
Esmira Hümбат qızı Musayeva
Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmovə

Redaktor
Bədii və texniki redaktor
Dizaynerlər
Korrektor

Gülər Mehdiyeva
Abdulla Ələkbərov
Səadət Quluzadə, Təhmasib Mehdiyev
Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2019

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 12,26. Fiziki çap vərəqi 12,5. Formatı 70x100/16.

Səhifə sayı 200. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.

Tiraj 32588. Pulsuz. Bakı–2019.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

LAYİHƏ